

Радмила Влатковић

**ЗАШТИЂЕНО СПОМЕНИЧКО
НАСЛЕЂЕ ПИРОТА**

**Пирот
2012.**

САДРЖАЈ

1. Увод.....	
2. Културна добра на подручју града.....	
- Пиротски град.....	
- Зграда Гимназије.....	
- Зграда бившег окружног начелства.....	
- Зграда апотеке „Карло Скацел“.....	
- Зграда Општинског суда.....	
- Кућа породице Христић.....	
- Кућа Милорада Панајотовића- Бела Мачка.....	
- Кућа Стојана Божиловића Белог.....	
- Занатске и трговачке радње на Тргу Републике у Тијабари.....	
- Црква Рођење Христово.....	
- Споменик ослободиоцима у Тијабари.....	
- Српско и Грчко војничко гробље.....	
3. Културна добра ван града.....	
- Манастир Светог Јована Богослова, Поганово.....	
- Манастир Пресвете Богородице, Суково.....	
- Манастир Светог Николе, Планиница.....	
- Манастир Светог Ђорђа, Темска.....	
- Црква Вазнесења господњег, Завој.....	
- Црква Светог Николе-Света Петка, Станичење.....	
- Црква Светог Николе, Крупац.....	
- Црква Светог Јована Главосека, Крупац.....	
- Манастир Свете Богородице, Височка Ржана.....	
- Манастир Светог Петра и Павла, Рсовци.....	
- Црква Светог Ђорђа, Славиња.....	
- Црква Светог Николе, Дојкинци.....	
- Црква Светог Ђорђа, Осмаково.....	
- Бегов мост.....	
- Каца камен.....	
.	
4. Закључак.....	
5. Литература.....	

„Савремена цивилизација и њен будући развој почивају на културним традицијама народа и стваралачким снагама човечанства, као и на његовом друштвеном и економском развоју“
UNESKO 1968.
(из препоруке о заштити споменика културе)

УВОД

Обнова споменика културе предузимана је последњих деценија у великим размерама, у многим областима и градовима Србије. Разарања, као последица ратних дејстава, природне катастрофе, старост и непостојаност материјала, скрнављење и рушење, нису поштедели споменичко наслеђе, па су многи градови лишени важних сведочанстава своје културне историје.

Остварене обнове споменика градитељства, не пружају јединствену слику, али се ипак може рећи да се по духу и својствима уклапају у општи ток заштите. На теорије заштите, пресудно су утицали нови погледи на споменичко наслеђе. Наиме, споменик културе није више у свести људи само историјско сведочанство, већ и уметничко остварење, а притом, никада нису умањена настојања да се на споменику сачувају трагови његовог трајања.

Први општи споменичко-правни акт - *Уредба о заштити споменика древности* донет је 22. фебруара 1844. године, којим је утемељена заштита споменика културе у Србији. На иницијативу правника и књижевника Јована Стерије Поповића, министра просвете, кнез Александар Карађорђевић, доношењем акта о „заштити развалина одређених старих градова и замкова у Србији као споменика древности“ увео је, модерним приступом, Србију у историју споменичког законодавства Европе, после прописа папске државе и Грчке.

Схватања о природи обнове и о начину чувања градитељског наслеђа најизразитије су одредбе Међународне повеље из 1964. године и Препоруке о заштити културног и природног наслеђа на националном плану а коју је издао УНЕСКО 1972. године. „Рестаурација је радња која има изузетан карактер“, наведено је у Повељи. „Она има за циљ да сачува и открије естетску и историјску вредност споменика. Ослања се на поштовање материјалних остатака или аутентичних докумената и зауставља се тамо где почиње претпоставка. Када би се ишло даље од неопходних допуњавања, која проистичу из архитектонске композиције, тај рад би требало да носи обележја нашега времена.“ Другачија је и много опрезнија новија, Унескова препорука, јер ту се очување традиционалног изгледа истиче као основни задатак заштите исто онако као спречавање било каквих измена у односима оних облика и боја, што споменик са околином већ има. Процес заштите споменика градитељства у својој даљој фази подразумевао је увођење пратећих манифестација чији је циљ да скрену позорност одговорних али и корисника споменичког наслеђа.

На Другој Министарској конференцији Савета Европе у Гранади 1985. године, покренута је идеја о потреби организовања манифестације која би афирмисала заједничку европску баштину. Као основа тада су послужила искуства из Француске, где су 1984. године начињени први покушаји да се наслеђе приближи грађанима, отварањем споменика и локалитета, који су иначе недоступни посетиоцима. Наредних година сличне манифестације организоване су у Холандији, Шведској, Републици Ирској, Белгији, Шкотској, Малти и Луксембургу.¹

На иницијативу Савета Европе и уз подршку Европске комисије, 1991. године, званично је установљена јединствена манифестација *Дани европске баштине* кроз коју је почетни концепт надограђен и проширен. Идеја се проширила на Америку, Канаду и Аустралију где постоје манифестације сличног садржаја.

Приступањем наше државе Савету Европе 2003. године, Министарство културе Републике Србије укључило се у више таквих програма и пројеката међу којима су *Регионални програм рехабилитације наслеђа југоисточне Европе*, *Европска мрежа наслеђа* и *Дани европске баштине*.

Овај програм има за циљ, да код грађана пробуди свест о значају заштите наслеђа ради очувања сопственог националног и локалног, али и заједничког, европског идентитета. Откривањем заједничког наслеђа, богатог у својој разноликости, доприноси се стварању заједнице у којој постоји узајамно поштовање и разумевање као и прихватање националних, верских и културних различитости. „*Европска конвенција о култури*“ постала је основни међународни правни инструмент за даљи развој модерне културне политике. Циљ је заједнички: очување културне баштине и стимулисање њеног даљег развоја као чиниоца повезивања државе, региона и локалне заједнице.“² Важно је успоставити осећај узајамног поверења, који је доста нарушен, спровести јасну концепцију и стратегију у области заштите и презентовати је јавности на правилан и доступан начин. Споменици су претуго посматрани одвојено од њихове људске димензије а она им заправо даје потпуни смисао.

Заштита и презентација споменичког наслеђа је јако битна ствар у области културне политике јер у савременом друштву брзо нестају услови за одржавање, ново настајање и трајање архитектонских целина Нестају друштвени и психолошки оквири и стабилност за очување малих сеоских обележја, цркава и манастира, градских стамбених објеката, од којих у многоме зависи чување и одржавање сталежа, вере, култова, обичаја и предања. Нестаје изворна једноставност као и потреба за непосредношћу и исконском изражајном снагом која је била чврсто повезана са традицијом. Средиште стварања, употребе, трајања и чувања налази се у локалним, традиционалним друштвеним заједницама а исказивање је условљено природном средином, економским стањем и културним односима и амбијентом на ширем простору.

Колико смо у стању са сачувамо своје наслеђе, питање је расуђивања и процене правих културних вредности али и способности једне средине да сачува своју традицију од трајног нестајања. Примена Европске конвенције у култури и Закона о културним добрима, самим тим и заштита културног наслеђа у локалним условима има свој специфичан ток.

Заштита културног наслеђа појединих подручја спровођена је кроз истовремено остваривање три основна облика: истраживање терена са валоризацијом споменичких вредности, затим неопходни степен заштите кроз стручну и техничку документацију и

¹ Дејан М. Радовановић, *Дани европске баштине*, поглед из Србије, Гласник ДКС, 33, Београд 2009, 37

² Земља наше наслеђе, *Дани европске баштине*, 2005.

најзад кроз непосредну техничку заштиту уз претходна археолошка и друга истраживања.³

Један од основних видова заштите је заштита споменика кроз документацију, која се формира на основу детаљних техничких снимања, прикупљања и стручне обраде свих података. На овај начин обрађена је комплетна документација за 12 објеката-почев од Христићевог конака и куће Бела мачка до Бегове куле са воденицом, старих пекара и грнчарских радњи. Помоћу ове документације може се израдити пројекат за обнову споменика, без обзира на степен руинираности и оштећења аутентичних првобитних елемената.

Како закључује Јован Крунић, питање заштите објеката архитектуре народа, старих кућа, старих градова је јако деликатна ствар. Најпре то су врло бројни објекти, а затим, каткада су и на сметњи даљем развоју града. Питање заштите старе градске архитектуре може се поставити у другом његовом виду, као питање заштите градске физиономије, амбијента карактера. Не могу се заштитити и сачувати сви вредни објекти, али се морају заштитити најкарактеристичнији и најизразитији. Међутим, треба „заштитити“ и градску физиономију, особености градске целине. Та заштита је једино могућа креативним начином: прилагођавањем нових интервенција локалним условима, усклађивањем старога и новог, стварањем новог у једном особенем, пиротском начину.⁴

Брига о споменичком наслеђу, као непокретним културним добрима, на територији општине Пирот, надлежност је Завода за заштиту споменика културе у Нишу. Али то је обавеза и осталих Установа заштите, попут Музеја и локалне заједнице у целини. Са циљем да се заустави даље пропадање и рушење појединих објеката културне баштине, Општина града је почетком лета 1957. године, ангажовала арх.Јована Крунића да изради студију *Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града*, као део документације досијеа урбанистичког плана. Иста студија била је затим допуњена и добрим делом прерађена за Научни скуп, који је одржан крајем 1977.године у Пироту а поводом стогодишњице ослобођења града. Завод за заштиту споменика културе у Нишу је, поштујући одредбе Закона о културним добрима, 1980.године задужио истог аутора да изради предлог за заштиту споменика архитектуре старог Пирота. Закон прописује заштиту споменика културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места као непокретна културна добра; уметничко-историјска дела, архивску грађу, филмску грађу и старе и ретке књиге као покретна културна добра. Културна добра, у зависности од свог значаја, разврстана су према важности и значају у категорије: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја.⁵

У процесу заштите непокретних културних добра у другој половини XX века, на територији града и црквено-споменичког наслеђа ван града, заштићено је укупно 27 споменика културе.

³ Заштита споменика културе нишког, јужноморавског и тимочног региона, Ниш 1987, 2

⁴ Јован Крунић, Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979, 267

⁵ Закон о културним добрима, Службени гласник Републике Србије, 71/94

ЗАШТИЋЕНИ СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ

На основу Закона о културним добрима заштићени споменици културе уживају посебну заштиту. Разврставају се у зависности од значаја у категорије: културна добра, добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја.

Културна добра на подручју града:

Кућа породице Христић, културно добро од 14. 09.1953. (Р.РЗСК бр. 844-468) а споменик културе од *изузетног значаја* од 29. 12.1979.(Сл.гл.СР Србије бр.14/79); *Пиротски град*, културно добро од 29. 03.1953.(Р.РЗСК бр.115) а споменик културе од великог значаја од 29.12. 1979. (Сл.гл.СР.Србије 14/79); *Кућа Панајотовића Бела мачка* културно добро од 10. 05.1967. (Р.ЗЗСК-Ниш бр.187/2), споменик од великог значаја од 29.03. 1979.(Сл.гл.СР Србије бр.14/79);

Спомеником културе проглашене су зграде и објекти: Зграда *апотеке Карло Скацел* има својство споменика културе од 21.07.1977.(Р.ЗЗСК-Ниш бр.715/1), *Кућа Стојана Божиловића Белог*, проглашена је за културно добро 14.07.1981. (Међуопштински сл. лист Ниш бр.31/81), одлуком СО Пирот бр.02-20/129-81; *Црква Рођење Христово*, проглашена је за културно добро од 08.12.1986.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.34/86) одлуком СО Пирот бр.02-020/115-86, *Споменик ослободиоцима Пирота од Турака у Тијабари*, проглашен за културно добро 09.06.1987. (Међуопштински Сл.лист Ниш бр.15/87) одлуком СО Пирот бр.02-020/42-87.; *Зграда Општинског суда*, проглашена за културно добро 25.04.1989.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.11/89), одлуком СО Пирот бр.02-020/46-89; *Зграда Гимназије*, проглашена је за културно добро 25.04.1989.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.11/89), одлуком СО Пирот бр.02-020/44-89., *Зграда Окружног начелства*, проглашена је културним добром 25.04.1989.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.11/89), одлуком СО Пирот бр.02-020/45-89; *Занатске и трговачке радње* на Тргу Републике у Тијабари проглашене су просторно културно-историјском целином 14.07.1981 (Међуопштински Сл.лист Ниш бр.31/81.одлуком СО Пирот бр.02-020/127-81 а *Српско и Грчко војничко гробље* на Метиљавици као знаменито место 09.06.1987.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.15/87) одлуком СО Пурот бр.02-020/44-87.

Културна добра ван града:

Манастир св. Јована Богослова код Поганова проглашен је за споменик културе 1949. а за споменик културе од великог значаја 1979.; *Црква св. Петке у Станичењу*, проглашена је за споменик културе од 09.05.1967 (Р.ЗЗСК Ниш бр.04/2-66) а спомеником културе од великог значаја 29.12.1979 (Сл.гл.СР Србије бр.14/79), одлуком Скупштине СР Србије и одлуком Скупштине РЗК од 29.03. 1979.; *Манастир св. Ђорђа у Темској*, проглашен је за културно добро од 06.03.1948. (Р.РЗСК бр.387) а

спомеником културе од великог значаја 28.06. 1983. (Сл.гл.СР.Србије бр.28/83) одлуком Скупштине РЗК и одлуком Скупштине СР Србије од 05.05.1983. Споменицима културе проглашени су: *Црква Вазнесења у Завоју*, од 04.02. 1963.(Р.РЗЗСК бр. 01-92/1, уписана у регистар бр.1111; Манастир *св. Николе у Планиници*, проглашен за културно добро од 09.05.1967(Р.РЗЗСК Ниш бр.11/2-66)., Манастир *св. Богородице у Сукову*, проглашен за споменик културе 13.03.1968. (Р.РЗЗСК Ниш бр.19/68), *Црква св.Николе у Крупцу* проглашена за споменик културе 25.06.1984 (Међуопштински Сл.лист Ниш бр.26/84), одлуком СО Пирот 02-020/85-84 и *Црква св.Јована Главосека у Крупцу*, 30.06.1986. (Међуопштински Сл.лист Ниш бр.22/86) одлуком СО Пирот бр.02-633/1-86; Манастир *св.Богородице код Височке Ржане* проглашен за културно добро 25.06.1984. (Међуопштински Сл.лист Ниш бр.26/84) одлуком СО Пирот бр.02-020/82-84; *Црква св.Ђорђа у Осмакову* проглашена за културно добро 25.06.1984.(Међуопштински С.гл. Ниш бр.26/84) одлуком СО Пирот бр.02-020/83-94; *Црква св.Ђорђа у Славињи* проглашена за културно добро 25.06.1984.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.26/84) одлуком СО Пирот бр.02-020/84-84; *Црква св.Николе у Дојкинцима* проглашена за културно добро 30.03.1984.) Међуопштински Сл.лист Ниш бр. 13/84) одлуком СО Пирот бр.02-020/54-84; *Црква св.Петра и Павла у Рсовцима* проглашена за културно добро 14.07.1981. (Међуопштински Сл.лист Ниш бр.31/81)одлуком СО Пирот бр.02-020/128-81; *Споменички простор са спомен плочом на Каца Камену* проглашен је за културно добро од 09.06.1987.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.15/87) одлуком СО Пирот бр.02-020 43/87; *Бегов мост* код Станичења од 09.06.1987.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.15/87) одлуком СО Пирот бр.02-020 43/87.

ПИРОТСКИ ГРАД

Локалитет који данас називамо „Пиротским градом“⁶ јесте средњевековно зидано војно утврђење, уз десну обалу речице Бистрице, недалеко од њеног ушћа у Нишаву. Чине га Горњи и Средњи град, подигнути у XIV и XV веку и Доњи град, настао почетком XIX века. „Међутим, историјски подаци, многобројни случајни налази али и археолошка истраживања вршена током последњих деценија XX века, доказују постојање станишта на месту утврђења и пре његовог подизања.“⁷

Судбину Пирота одредило је постојање *пута и границе* у његовој близини. Пиротска равница се налази у Горњем Понишављу, на путу који је вековима био главна веза између Европе и Блиског истока. За разлику од пута, који је два миленијума пролазио готово истом трасом, границе су се непрестано мењале, а Пирот је увек био у њиховој непосредној близини. Анализом културних слојева на Пиротском граду потврђена је претпоставка да је Пирот један од ретких градова у Србији са далеком прошлошћу од око пет хиљада година.

Најстарији културни хоризонт откривен је у североисточном делу Средњег града и припада енеолитској култури централног Балкана Бубањ-Хум (3000-2000 године пре наше ере). Након хијатуса у бронзаном добу са старијим гвозденим добом(1300-300

⁶ Поред назива „Пиротски град“ овај исти локалитет познат је у литератури, али и у народу и као „Момчилов град“, „Кале“ и „Градић“

⁷ Елена Васић-Петровић, Ревитализација Пиротског града, Ниш и Византија IV, Ниш 2006,480

година пре наше ере) изгледа да се проширује насеље на потесу Пиротског града и у југоисточном делу Средњег града. По свему судећи ове праисторијске насеобине биле су смештене на тадашњем ушћу Бистрице у Нишаву, које је, вероватно, било у пределу данашњег Пиротског града⁸.

Са доласком Римљана, Турес (Turres), како се тада звао Пирот, према једној римској карти путева *Peutingeria* (прва пол.3.века н.е) означен као *Thurib-Mutatio Turres*, од времена Клаудија, био је на тремеђи провинција Тракије, Доње и Горње Мезије. Са Диоклецијановим реформама, овај градић се смешта у новоформирану провинцију Средоземну Дакију до задњих година владе рановизантијског цара Фоке (610.године). Током овог периода градић мења име у Квимедаву (*Quimedava*), како га помиње историчар Јустинијана Великог, Прокопије из Цезаре у 6. веку н.е. у свом делу *О грађевинама*, а 1153. године арапски географ Идриси, Пирот назива именом Атруби. У том периоду су незнатни трагови солидне грађевинске делатности у виду једне вероватно кружне куле-мотриље на самом врху издвојене стене. Она је била део склопа већих фортификација на Сарлаху и Пазару, између којих се налазила

Обнављањем византијске моћи на Балкану почетком XI века, у време Василија II, на Сарлаху се обнавља насеље на месту некадашњег античког и рановизантијског утврђења које се ширило на простору Мађилке, поред пута за Ремесијану (Белу Паланку). Преко Бистрице, на потесу Пиротског града, образује се средњовековна некропола.

Најмонументалнија и најтрајнија градња на потесу Пиротског града наступила је услед опасности од османлијског продора и освајања Балкана у време кнеза Лазара и његовог наследника деспота Стефана Лазаревића. Током задњих деценија XIV века и првих деценија XV века, Пиротски град подигнут на граници, представљао је важнију тачку за одбрану независности и самосталности српске државе. На узвишењу крај Бистрице подигнуто је утврђење Пиротски град, тачније Горњи град (кнез Лазар). Предање је касније везало Пиротски град за војводу Момчила, ујака Краљевића Марка, који је боравио у Пироту као најамник цара Душана. Кнежев војвода Димитрије Војиновић заузео је Пирот који је са Драгоманским кланцем био источна капија српске државе. У овом периоду помиње се турско име Пирота „Закирве“ (у преводу- „црквиште“). За владе деспота Стефана Лазаревића, изграђен је Средњи град, који се степенасто надовезивао на Горњи град. Нема, међутим података о профаној архитектури Пиротског града. Како наводи Олга Зиројевић о овом средњовековном градитељству има најмање поузданих података. „О градитељским остварењима ове епохе, нарочито о стамбеној (профаној) архитектури може се говорити са најмање извесности. Оскудни подаци упућују на дрво као главни грађевински материјал, а то је и разлог помањкању трагова о овој архитектури.“⁹

Убрзо након сламања Деспотовине, Пиротски град губи ранији стратешки значај, тако да ће га бројни путописци и посланства у време успона турске моћи видети као запуштеног и углавном неискоришћеног утврђења. Ови подаци говоре да је тврђава у XVI веку била у рушевинама. Евлија Челеби, турски писац, дао је податак да се тврђава налазила у добром стању када је у Пирот ушла аустријска војска 1689. године. Француски путописац Бертрандон де ла Брокијер, враћајући се из Једрена, прошао је овим путем и дао најстарији топографски опис Пиротског града.¹⁰ У турским изворима из XV века, Пирот се помиње као „*Sehir koyi*“ (град-село). Под тим именом о њему

⁸ Предраг Пејић, Пиротски град кроз векове, каталог, Пирот, 1995

⁹ Олга Зиројевић, Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683), Зборник историјског музеја Србије 7, 1970, 185

¹⁰ К.Н.Костић, Историја Пирота, Знаменити људи и дела, књ. II, Пирот, 1973, 14

пише Мехмед Нешрија, савременик султана Бајазид II (1481-1512), који је записао да Пирот има *високи тврди град*.¹¹

Тек са опадањем турске моћи крајем XVII века и почетком XVIII века, Пиротски град опет добија на значају као војна фортификација. Изгледа да је то условило подизање Доњег града. На основу начина градње и система одбране, могу се претпоставити две фазе турске градње Доњег града, које, вероватно, нису временски знатно удаљене, а од којих је, чини се, млађа била изведена под Рахим пашом 1804. године, како нас извештава историчар К.Костић. Из овог времена потиче најстарији цртеж, цртан са југозапада средином XVIII века. До ослобођења од турака постоји и драгоцен акварел Пиротског града Ф.Каница из 1860. године, гледаног са запада. На њему се поред високог Горњег града први пут виде бедеми Доњег града са главном Нишком капијом.

У наредном периоду постојања до краја XIX века, Пиротски град је претрпео две експлозије ускладиштене муниције-приликом ослобађања од Турака 1877.године и српско-бугарског рата 1885.године.“ За време Српско-бугарског рата 1885, Пиротски град је претрпео највећа оштећења. Велика експлозија знатно је оштетила југозападни део Градића.“¹²

. Феликс Каниц који је више пута посетио Пирот, 1864. и 1871. године, записао је: „...тврђава је оштећена када су Турци при повлачењу дигли у ваздух барутни магацин“. Приликом последњег боравка 1889, Каниц је опет обишао тврђаву и у њој наишао на разбацане *каменове с турским натписима и амблемима, који су били део главног улаза у тврђаву*.¹³

Из овог периода и с почетка XX века, постоји велики број цртежа, разгледница и фотографија на којима се види Пиротски град. Има података да су 1878.године Д.Милутиновић и М.Валтровић „писаљком цртали“ два његова перспективна изгледа, које нису публиковали. Пре 150 година настала је једна слика Већеслава Ђузе на којој се види очуваност града у то доба: на скоро свим зидовима постојале су пушкарнице; кула око улаза је порушена, док је она у доњем граду још очувана. М.Ђ.Милићевић 1878.године поменуо је кулу-стражару, касније Пиротски град који је зидао Момчило војвода због чега је у народу назван Момчиловим градом.¹⁴

Наредна етапа развоја Пиротског града прати се до првог светског рата. Почетком ове фазе, вероватно крајем прошлог века, биле су у Доњем граду озидане три војне зграде. У првом светском рату Пиротски град је претрпео знатна оштећења и руинарање, нарочито кровних конструкција кула утврђења а руинарање је настављено након другог светског рата по напуштању војних власти 1952. године. Оно ће бити настављено до првих конзерваторско-рестаураторских радова који су отпочели 1970.године.

У архитектонском смислу комплекс утврђења Пиротски град, састоји се из три дела: горњег највишег и најзбијенијег, средњег нешто нижег и доњег најпространијег дела. На највишој тачки, доминирајући читавим комплексом, налази се *донжон кула*, квадратне основе фундирана на високој стени, урађена слично Звечану, Јелачу и и Островици. „Највиши део Градића има неправилно издужен полигонални облик, приближног правца пружања запад-исток, димензија 50 x 35 м, и фундиран је на издвојеној ниској стени. Лица бедема и кула Горњег града урађена су од ломљеног притесаног камена у неправилном слогу са знатним уметањем фрагментованих

¹¹ Ј.Калић, Пиротски крај у средњем веку, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979,185

¹² Борислава Лилић, Урбани садржаји југоисточне Србије до ослобођења од Турака 1878.године, 429-431

¹³ Феликс Каниц, Србија-земља и становништво, Књ.2, Београд 1985, 217

¹⁴ Борислава Лилић, Наведено дело,431

античких опека.¹⁵ Средњи град је степенасто спуштен на подножје издвојене стене, јужно, источно и северно уз Горњи град. Образује неправилан и непотпун елипсоидни простор, димензија 70 x 60 м. Започиње од истурене Југозападне куле, а завршава се код Донжон куле. Бедеми Средњег града су од ломљеног камена у неправилном слогу са језгром од трпанца. Доњи град је димензија 180 x 130 м, основан је сав у равници. Има облик неправилног правоугаоника правца пружања југозапад-североисток. Доњи град је имао три улазне капије: Нишка, око средине југозападног бедема, Стамбол капија код источног и Књажевачка код северног угла утврђења. По читавој дужини бедема средњег града формиране су у турском периоду пушкарнице. Камена структура старог зида у комплексу Калеа састављена је од две врсте различито обрађеног камена, али нема трага од византијског начина грађења, камен помешан са слојевима опеке.¹⁶

На простору Доњег града, поред поменутих магацина, постојали су и следећи објекти: Официрски дом (данас објекат у коме су просторије Музеја Понишавља и стална археолошка поставка), изграђен крајем XIX века; Зграда војног магацина (порушена почетком 50-тих година), такође подигнута крајем XIX века; пекара (порушена, видљива у темељима), лоцирана уз северозападни бедем грађена између два светска рата; базен за купање (данас се не користи) изграђен у периоду 1952/3 на месту магацина који су страдали у поменутих експлозијама. Следећих година изграђен је градски парк а 1979. Пиротски град је проглашен за споменик културе од великог значаја.¹⁷

Конзерваторско-рестаураторске радове на Пиротском граду, праћене археолошким истраживањима, обавили су у периоду од 1970. до 1986. године, Завод за заштиту споменика културе у Нишу и Музеј Понишавља у Пироту.¹⁸

У наведеном периоду археолошки су испитани Горњи град, изузев источне и западне истурене куле, а обновљена је Улазна капија, Донжон кула и Западна кула, западни зупчасти бедеми и двокрако степениште док су остали делови конзервирани и

¹⁵ Предраг Пејић, Пиротски град кроз векове, Пирот 1996,17

¹⁶ Борислава Лиличић, Пирот векови сачувани за будућност, Пирот 2001,14

¹⁷ Просторно планирање у југоисточној Европи, Зборник радова, Београд 2011

¹⁸ Хронолошки преглед претходних радова, подаци из документације Завода за заштиту споменика културе Ниш: 1970/71, почетак конзерваторско-рестаураторских радова; Горњи град:испитивачки и мањи конзерваторски радови на Донжон и Западној кули; Средњи град:рашчишћавање терена; 1972/3. Горњи град:ископавања и конзервација бедема и кула; Средњи град: ископавања; 1974. Горњи град: конзервација; Средњи град:обнова јужног бедема и капије у њему; 1975/6.Горњи град:истраживачки, конзерваторски и рестаураторски радови(трапезоидни простор); рестаурација Источне куле; Средњи град; расчишћавање са делимичним истраживањем;презентација;рестаурација; 1977-1980. Горњи град:конзерваторско-рестаураторски радови на јужном бедему; рестаураторски радови на Југозападној истуреној кули и кули на јужном бедему; Средњи град; презентација; конзервација; 1981/2.Горњи град: конзерваторско-рестаураторски радови у Донжон и Западној кули и на комуникацијама-степениште; испитивање простора Западне куле, трапезоидног простора и Југозападне куле; 1983. Горњи град:претходни истраживачки радови у кули („црквица“ и трапезоидни простор); 1984.Горњи град, конзерваторско-рестаураторски радови; Доњи град: истраживачки радови у кули 1, конзервација куле и северног дела переградног бедема; 1985. Горњи град:археолошка истраживања у југозападној и Источној кули; мконзерваторско-рестаураторски радови на бедемима; Средњи град: истраживање источног дела уз бедеме и простора испред капије; 1986. Средњи град; истраживање источног дела уз бедеме, детаљно су очишћене три унутрашње куле-платформе коришћене за ватрено оружје(крај конзерваторско-рестаураторских радова Звск-Ниш); 90-е године XX века(Музеј Понишавља Пирот) Доњи град: радови на конзервацији моста испред Стамбол капије;од 2000-2005.Доњи град:урађени радови на реконструкцији зидааног рова, као и на његовом надзидавању са спољашње стране у источном делу у виду ограде;радови на рову су завршени 2004.и напуњен водом.

припремљени за реконструкцију. Од фортификација реконструисана је Капија и јужни бедем, а конзервисани су и Северни бастион, Источна кула и део преградног бедема у Доњем граду. Циљ археолошких ископавања био је утврђивање вертикалне и хоризонталне стратегије.

Последњи радови на кули у Горњем граду током 2012. године у функцији су ревитализације објекта и покушају да се простор користи, пре свега за изложбене поставке.

Пиротски град, културно добро од 29. 03.1953.(Р.РЗЗСК бр.115) а споменик културе од великог значаја од 29.12. 1979(Сл.гл.СР.Србије 14/79)

ЗГРАДА ГИМНАЗИЈЕ

Зграду Гимназије у Пироту пројектовао је 1897. године архитекта Милорад Рувидић инжењер Министарства грађевина¹⁹. Али изградњи је претходио период, најпре, обезбеђења адекватног простора а затим и обезбеђења потребних средстава. Овај период је трајао од 1881. до 1907. године, „дуго се натезало око избора земљишта званог Турско гробље; трајала је битка око имовинско-правних односа, јер је било турско црквено (вакуфско) добро“.²⁰ За то време настава Гимназијске реалке (1879/1880), одвијала се у малој и тескобној згради а (1880/1881) Нижа гимназија је са три разреда радила у згради „Митрополије“. Школска 1881/1882 „била је одлучујућа у погледу решености народа пиротског округа да се приступи припремању услова за зидање гимназијске зграде. Разрезана је стопа доприноса (приреза) на све житеље округа и приступило се избору погодног земљишта за зграду... Након више предлога о месту подизања, један од предлога био је „старо гробиште на Пазару.“ Међутим, 1886. године дат је предлог да се откупи плац Љубе Сретеновића, преко пута Окружног начелства.“²¹ У међувремену настава се одвијала и у згради Рабеновог здања (кућа Морена Азриелија) а нови предлог за место изградње био је простор Старог турског гробља.

По обезбеђењу свих потребних услова, почела је изградња зграде Гимназије која је трајала је од 6. јуна 1904. до 14. октобра 1907. године. За време балканског рата 1912. и српско-бугарског рата 1913. у згради је била смештена прва резервна болница а током Првог светског рата 1915. зграда је узета за болницу енглеске мисије при српској војсци. У току лета и јесени 1919. године зграда је реновирана, окречена и ограђена. Већ 1920. и 1921. године почела је доградња левог и десног крила гимназијске зграде са по 4 учионице, 4 у приземљу и 4 на спрату. Оне су по пројекту грађене за учионице и кабинете. Исте године почела је изградња Соколане у дужини од 20 и ширине 10 метара. Јуна 1925. године извршена је поправка-адаптација крова и изграђен је тротоар.

¹⁹ Од 1905. године, Милорад Рувидић био је професор Историје архитектуре, Византијске архитектуре и Архитектонских проблема на Техничком факултету Универзитета Краљевине Србије.

²⁰ Илија Николић, Драгољуб Раденковић, Новица Живковић, Пиротска гимназија 1879-1979, Пирот 1979, 10

²¹ Наведено дело, стр. 13

У овако уређеном простору, зграда, до данашњих дана, није мењала своју основну намену.

Зграда Гимназије је слободно стојећи објекат, правоугаоне основе сажетог облика и има приземље и спрат. У духу академске архитектуре неоренесансе, зграда се одликује јасно израженом хоризонталном поделом на сокл (базис), рустично обрађено приземље и декоративније моделован спрат. Примењена је карактеристична симетрична, троделна, вертикална подела прочеља са избаченим средишњим ризалитом. Коришћење ризалита последица је поштовања важећих академских принципа у компоновању фасаде. Средишњи ризалит који наглашава улаз, улазни вестибил и свечана дворана на спрату, искоришћени су да би се постигла одређена хијерархија у композицији фасаде и нагласила осовина објекта. Након успешне доградње бочних крила добијена је петоделна подела са избаченим средишњим и два бочна ризалита, повезана са два међупоља и тиме се у потпуности остало у духу почетне идеје композиције прочеља.

И у организацији хоризонталног плана архитекта Рувидић је користио симетрију као основни принцип. Управно на осовину објекта, у којој се налази улазни вестибил, степениште и свечана дворана, пружају се ходници целом дужином објекта. Ходници су са оријентацијом према улици и трактом учионица према дворишту. Само степениште је наглашено као посебан мотив у оквиру хола и тиме истакнут његов централни положај у улазном вестибилу.

У обради зидних површина фасаде приземља коришћене су широке и дубоке хоризонталне спојнице које у лучној зони прозора прелазе у радијалне, наглашене кључним каменом. Једини акценат на прозорима у приземљу је наглашен кључни камен, у виду профилисане конзоле у темену лука и једноставно истакнут парапет испод прозора. Зидови спратног дела су глатко малтерисани, а на бочним крилима издвајају се плитко избачене вертикалне траке са широким спојницама које истичу ивице ризалита. Прозорски отвори на спрату су правоугаони са потпрозорним профилима, које носе стилски обрађене конзоле, профилисаним оквирима и надпрозорним равним профилима.

У осовини објекта је улаз полукружно засведен и наглашен картушама са леве и десне стране. Декоративне картуше одликују се гирландама у горњем делу, изнад централног овалног медаљона и пластичном флоралном орнаментиком у виду гроздова са доње стране. Изнад улаза, у средишњем ризалиту, формиран је плитак трем у виду лође, фланкиран са обе стране масивним ступцима у рустизи. Лођа је подељена на три поља двоструким паром јонских стубова, између којих је ограда од балустера. Ритам балустера у средњем пољу лође такође наглашава осу симетрије. Прозори у средњем ризалиту су правоугаони завршени тимпанонима. Истиче се обрада надпрозорника у ивичним лођама и обрада допрозорника у централној лођи, чија је флорална декорација блиска сецесији. Сецесијски орнамент појављује се и у ентеријеру у виду флоралне декорације у холу Гимназије. Бочни ризалити се одликују пиластрима са јонским капителима и балустерима у парапету. Зидно платно између пиластра је недоречено јер је остала плитка ниша вероватно за пројектовани а никад остварени рељеф или спомен плочу. Средишњи и бочни ризалити завршавају се широким класично профилисаним кровним венцем који се протеже дуж целе зграде. У духу складне неокласичне архитектуре ризалити су истакнути троугаоним тимпанонима са акротеријама.²²

Гимназија у Пироту је више пута мењала назив и број разреда. Први назив је био Пиротска гимназијска реалка, затим Пиротска нижа гимназија, Пиротска гимназија,

²² Слободан Мишић, Пиротски лексикон, Слижбени гласник и Општина Пирот, Београд 2012,96

Краљевско-српска нижа гимназија пиротска, Гимназија Светог Саве, Државна мешовита гимназија, Потпуна мушка гимназија и Потпуна женска гимназија, Виша мешовита гимназија, Прва и Друга мешовита гимназија. Након спајања у једну школу, звала се само Гимназија, а од 1964. Гимназија „Предраг Костић“. Данашњи назив је Гимназија у Пироту. Од 1920. До 1925. у њој је радило Педагошко одељење, претеча Учитељске школе. У процесу реформе средњег образовања, у Гимназију је од школске 1977/78. уведено усмерено образовање. Сада постоје три четворогодишња смера: природно-математички, друштвено-језички и информациони. Од првих година у Гимназији су радили познати професори: Аранђел Раша Милошевић, Стеван Сремац, Радоје Домановић, Јаша Продановић и Коста Костић. Ученици Гимназије су на разним такмичењима, укључујући и међународна, освајали највиша места. Од 2004. године Гимназија има редовну сарадњу са школама истог профила у Француској, са средњом школом при амбасади Русије у Софији и са школама у Бугарској (Перник и Ћустендил).²³

На згради Пиротске Гимназије је током 2000. године, на основу услова Завода за заштиту споменика културе у Нишу а средствима Европске Уније, обновљена фасада и кровни покривач.

Зграда Гимназије, проглашена је за културно добро 25.04.1989.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.11/89) и одлуком СО Пирот бр.02-020/44-89

ЗГРАДА БИВШЕГ ОКРУЖНОГ НАЧЕЛСТВА

Зграда је сазидана крајем XIX века за потребе Округног начелства највероватније пре 1886. године. Потврда ове констатације је податак који говори о прикупљању прилога за откуп земљишта како би се градила Пиротска гимназија. Од осам понуђених плацева *„најбољи плац је Љубе Сретеновића, преко пута Округног начелства, који је имао 5385 м.“*²⁴ Плац је откупљен прикупљеним средствима, највероватније 1886.године када је, на основу наведених података, зграда Округног начелства већ постојала.

Зграда Округног начелства је зидана у духу академске архитектуре неоренесансе. Одликује се јасно израженом хоризонталном поделом на постамент – камени сокл, средишњи приземни део и кровни венац са избаченим профилисаним завршним венцем. Подужна фасада према улици је симетрична, оивичена украсним тракама. У обради зидних површина коришћене су хоризонталне дубоке спојнице које су посебно наглашене на угловима објекта где наглашавају ивичне траке. Подужно прочеље подељено је пиластрима са коринтским капителима на четири неједнака поља. Два средишња поља су већа и красе их по два прозора, а у средини ободних поља налази се по један. Сви прозорски отвори су једнако стилски третирани, правоугаони су, са потпрозорним профилима, које носе стилски обрађене конзоле, профилисаним оквирима и натпрозорним троугаоним тимпанонима. Истиче се обрада профилисаних оквира, плитких пиластра са капителима који носе тимпанон а оивичују натпрозорну

²³ Илија Николић, Драгољуб Раденковић, Новица Живковић, Пиротска Гимназија 1879-1979, Пирот 1979;

²⁴ Наведено дело, стр.13

греду са мотивом гирланде. Једнаку обраду имају и отвори на бочним фасадама. Улаз у објекат је на дворишној фасади.²⁵

До 2007. године зграда Начелства је управна зграда *Галантекса*, касније *Галантекс трејда*, а од 2009. процесом приватизације у објекту је смештен Хотел „Гали“, приватног власника који је у дворишту зграде подигао још један савремени објекат. Он је најпре коришћен као конфекцијски простор а данас као ресторан. Зграда бившег Окружног начелства је са реновираном фасадом у првобитном у духу неокласицизма.

Испред зграде Окружног начелства, на углу двеју улица Српских Владара и Данила Киша, донацијом ЈП Водовод и канализација и учешћем Музеја Понишавља Пирот, обновљена је градска чесма „Краљице Наталије“ из 1886. године. Том приликом је на чесми уграђена оригинална плоча са натписом и именом Краљице Наталије, која је пронађена у дворишту објекта.

Зграда Окружног начелства, проглашена је културним добром 25.04.1989.год. (Међуопштински Сл. лист Ниш бр.11/89), одлуком СО Пирот бр.02-020/45-89;

ЗГРАДА АПОТЕКЕ „КАРЛО СКАЦЕЛ“

Пословно-стамбену зграду апотекар Карло Скацел, пореклом Чех, подигао је током 1912. и 1913. године. Била је то прва, наменски пројектована аптека у Пироту. Колики је значај имала за тадашње Пироћанце сведочи и запис савременика: „Скацелова аптека налази се с леве стране Големог моста са дрвеним и белим клупама на којима би људи за летњих дана чекали да лекови буду справљени. Пацијент је са страхопоштовањем улазио у апотеку, увек изнова збуњен мермерним стубовима, високим гипсаним шарама, украшеном таваницом и великом црном мермерном плочом на коју би посетилац стављао рецепт а власник апотеке или његови фармацеути, би одлазили негде иза, уз степенице где су вероватно справљани лекови...“²⁶

Карло Скацел, апотекар (Петрово, Чехословачка 1874.- Пирот 1930.), завршио је фармацију у Бечу а почео да ради у Београду 1897. године у дворској апотеци Протића. У Пирот долази 1901. године где отвара самосталну апотеку (Скацелова аптека) а налазила се у његовој кући код Великог моста. Када му је прва жена Чехиња Олга Бјелопавлек умрла, Скацел је оженио Пироћанку Олгу Јовановић. Учествовао је у ратовима од 1912-1919. Носилац је више ратних споменица: Златне медаље за ревносну службу, Ордена Црвеног крста и Ордена Светог Саве V реда. Карло је био велики добротвор, један је од оснивача зграде Учитељске школе а био је и добротвор пиротских школа. Један је од оснивача Певачког друштва „Момчило“. У једном образложењу за добијање ордена 1927. године, писало је : „Иако Чех по народности, он је данас први грађанин Пирота. Извео је на пут многобројну сирочад. Кућа му је отворена свагда и за свакога. Пружену руку никад не одбија. Пример који се нигде не налази. Изразити је човекољубац и родољуб.“ Био је човек широке културе, врло хуман и убрзо постао стуб многих културно-просветних делатности у Пироту.

²⁵ Слободан Мишић, Пиротски лексикон, Службени гласник, Београд 2012,97

²⁶ Светислав С.Петровић, Историја града Пирота, Пирот 1996,69

Многе будуће апотекаре Скацел је слао на школовање у Беч. Међу њима је био и његов син Александар који је и наследио апотеку. Након смрти Александра 1941. године, апотеку је наследила и у њој радила његова супруга Лепосава а после њене смрти син Јован Јовановић и ћерка Биљана. У кући се налазио и стилски намештај купљен у Бечу а данас се још увек чува уникатна пећ, огледало ручне израде и канабе. У дневној соби која је била салон за госте, налазиле су се фотеље и столице пресвучене плишем (сада у Народном Позоришту) а на зиду се још увек чува уметничка слика коју је Скацелу поклонио један турски официр, бежећи из ратног вихора. Чест гост ове куће била је глумица Жанка Стокић (том приликом јој је поклоњен пиротски ћилим).

Осим велике архитектонске вредности кућа има и историјски значај. Наиме, у периоду ослобођења Пирота и околине од бугарских окупатора 1918. године и боравка савезничких француских трупа у Пироту, у овој кући се налазила резиденција команданта савезничких снага на Балкану.

Зграда има приземље и спрат. Пројектована је и изведена као зграда у низу, непосредно постављена на регулациону линију улице. На фасади према улици приметно је напуштање академских утицаја и окретање ка стварању у духу нових архитектонских идеја. Мада она и даље, у својој структури и композицији уличног pročеља, има основне класичне академске карактеристике, на нивоу декоративне обраде, заједно са класичним, неоренесансним и необарокним стилским елементима, коришћена је плитко стилизована сецесијска пластика. У зони приземља тежило се отварању великих правоугаоних излога, како би се зидне површине свеле на широке ступце са хоризонталним спојницама и средњим вертикалним тракама, лизенама, које се континуално продужавају преко спратног дела. Тиме је остварена вертикална подела фасаде на три поља, од којих су два ужа и наглашена истакнутим атикама. Из тог разлога се и хоризонтални, профилисани међуспратни венац, прекида и пружа само на деловима између лизена. Класично моделовани отвори на спрату, масивне профилисане конзоле које носе балкон и орнаменти изнад завршног венца комбиновани су са сецесијски обликованим парапетним плочама, натпрозорним гредама, наглашеним спојевима лизена и кровног венца, и атикама изнад бочних ризалита. Лизене и атике су украшене карактеристичним сецесијским стилизованим мотивима у виду флоралних венаца са три вертикалне траке а присутан је и мотив змије као симбол апотекарске струке, чиме је декорација фасаде попримила лични печат власника.²⁷

Данас је спратни део објекта у приватном власништву потомака Карла Скацела, а приземље са две продавнице, је у процесу денационализације. Власници зграде су, поштујући услове Завода за заштиту споменика културе у Нишу, окречили фасаду и заштитили је од пропадања.

Као занимљивост ове куће, Музеј Понишавља Пирот од 1998. године, чува веома вредан породични албум апотекара Карла Скацела. Урађен је у тврдом кожном повезу браон боје, величине 22,5 x 39,5 цм. На предњој страни средишњи део албума је просечен и постављен црвеним плишом. На угловима предње стране је апликација са четири троугаоне металне плочице у техници емајла са рељефном представом митског бића са крилима. У средини је у истој техници су аплициране металне плочице, два троугла, емајлирана, плаве боје са црвеном и белом орнаментиком а у средини *одсечени* или *немачки штит* са иницијалима-кућним симболом Олга и Карло Скацел. Апликација је уоквирена сецесионистичким украсом у металу са биљном

²⁷ Слободан Мишић, Пиротски лексикон, Службени гласник, Београд 2012, 95

орнаментиком. Албум има оштећену металну копчу, 30 страна, 64 фотографија а 74 профилисана места за фотографије.²⁸ Албум је више пута излаган на тематским изложбама Музеја.

Зграда апотеке Карло Скацел има својство споменика културе од 21.07.1977.(Р.ЗЗСК-Ниш бр.715/1)

ЗГРАДА ОПШТИНСКОГ СУДА

Зграда Општинског суда зидана је у периоду од 1910 - 1912. године, по пројекту архитекте Александра Јанковића или Јована Илкића, као угаони објекат на раскрсници данашњих улица Српских владара и Драгољуба Миленковића. Наменски је пројектована за потребе правосуђа, а ту намену је задржала до данашњих дана. Зграда има приземље и спрат. Угаони ризалит је посебно истакнут својом висином и архитектонском обрадом.

На фасади зграде Општинског суда аутор је показао знатно флексибилнији приступ академском обликовању. Сагледава се истовремено присуство различитих инспирација у оквиру општег академског неоренесансног компоновања. То се јасно уочава на разуђеној просторној структури објекта која у великој мери прати и функцију појединих делова. А посебно је присутно у сликовитом обликовању угаоног, истакнутог ризалита који је оивичен кулама са мансардним спратом и куполама на врху. На фасади су слободно комбиновани архитектонски елементи и мотиви неоренесанских и необарокних моделованих форми, али уз поштовање академске прецизности и уравнотежености. Изнад главног улаза, који је истакнут декоративном настрешницом, налазе се централни прозори свечане дворане на спрату. Они се, својом величином и груписањем, битно разликују од класично обрађених прозора на осталом делу објекта. Лево и десно од централних прозора, на угаоним кулама, постављени су медаљони са хералдичким ознакама.

На фасади бочних крила примењена је карактеристична хоризонтална подела на постамент, рустично обрађено приземље, профилисаним хоризонталним венцем одвојен спрат и избачен кровни венац који се пружа дуж целог објекта. „Наглашену хоризонталност зграде употпуњују дубоке хоризонталне спојнице на зидном платну приземља, хоризонтална архитравна трака, која прати пружање кровног венца са декоративним апликацијама у зони надпрозорних греда и једнолични ритам прозорских отвора у приземљу и на спрату. Ритам прозора прати и низ правоугаоних атика, међусобно повезаних оградом од кованог гвожђа. Применом важећих академских принципа у компоновању фасаде добијена је петоделна вертикална подела са избаченим средишњим ризалитом, који наглашава улаз и два бочна ризалита, повезана са два међупоља. Ризалити се разликују у обради зидног платна јер су широке и дубоке хоризонталне спојнице присутне и у приземљу и на спрату. Поља између ризалита глатко су малтерисана.“²⁹

Зграда није мењала своју намену до данас, користи се као Зграда Општинског суда Пирот и у добром је стању.

²⁸ Радмила Влатковић, Пиротски лексикон, Службени гласник, Београд 2012, 315

²⁹ Слободан Мишић, Наведено дело, 95

**Зграда Општинског суда, проглашена за културно добро 25.04.1989.(
Међуопштински Сл.лист Ниш бр.11/89), одлуком СО Пирот бр.02-020/46-89;**

ВАРОШКА КУЋА ОРИЈЕНТАЛНОГ ТИПА

Доласком Турака настаје прелом и нова епоха у урбаном и архитектонском развоју Пирота. Оријентална урбана и архитектонска културација и материјализација захватила је варош, док је село следило свој сопствени развојни пут. Пирот је добио типичне одлике оријенталне балканске вароши. Основни прототип старе куће Пирота симетричне је основе и састоји се од улазне централне нише, са или без истуреног трема, на коју се наставља централни улазни простор, хол, назван „ижа“. Исти простор у најстаријим примерима служи и као кухиња. Са обе стране иже распоређене су просторије куће. Овај основни облик развија се до коначног концепта у коме се централна ижа расцвета у богати крстати хол, а кућа развије у две етаже. Од мале, али у највећем степену изразите куће попа Пантелеја, у Доситејевој улици (кућа је срушена) до куће Христе Јовановића – Малог Ристе (данас зграда Музеја Понишавња) завршног степена и највећег домета у обликовању стамбене архитектуре свог доба. Из оријентално-балканске епохе до данашњих дана сачувана је и кућа Панајотовића „Бела Мачка“ и кућа Божиловића.³⁰

Конструкција и структура пиротске куће не разликује се од примера из осталих сродних градова. Њена маса је углавном сиромашна у испадима, нема виртуозних конструкција, а изузетак је Христићев конак. Испади средишњег трема – диванхане, леже или на земљи или на масивном зиду, ретко на стубовима. Ако је приземље уздигнуто изнад терена, онда је тај сокл или доњи спрат зидан у пуном масивном зиду од камена. Структура горњег дела је увек дрвена решетка са испуном од плетера или ћерпича – бондрук. Ивични и угаони стубови остају непокривени малтером и често су обложени даскама оивиченим профилисаним летвицом. Кров има велику и широку стреху која је увек обложена даскама. Преко спојница дасака прикиване су профилисане летвице. Други начин је облагање стрехе шиндром. Прозори обично имају дрвене решетке, а прозорски оквир је главни декоративни елемент на фасади.³¹

Стара кућа Пирота има и својих препознатљивих посебности. Средњи улазни трем, као и свугде, пола је увучен као ниша, а пола је истурен ван масе куће. Међутим, у пиротској кући трем је подељен, на комуникацијски део пролаза, излаза-улаза у кућу и одељени део за седење и уживање – ћошку, диванхану или „доксат“. Како се кућа повећава и ижа претвара у подужни хол, тако се и ниво основне куће уздиже изнад нивоа терена, да би се испод добио простор за подрум. Код развијенијих типова, само се део приземља уздиже, заједно или у нивоу уздигнуте диванхане. Прилаз у подрум је увек споља, из дворишта куће. Занимљива је и конструкција плафона јер се састоји од посебног плафона и посебног каратавана, за разлику од уобичајене праксе где је плафон уједно и каратаван. Плафон је од „шашоваца“, међусобно и у таваницу ужљебљених букових дашчица. Овome је додат још један ред тавањача, на које су наковане даске, а на њих стављен премаз блатом, каратаван.

³⁰ Владимир Николић, Стари Пирот, Музеј Понишавља Пирот 1974, 25-27

³¹ Јован Крунић, Баштина градова средњег Балкана, Београд 1966, 55

Прототип старе куће Пирота је симетричног цртежа и састоји се од улазне централне нише, са или без истуреног трема, на коју је надовезан централни улазни простор, хол, назван *ижа*. Исти простор служи и као кухиња. Са обе стране иже распоређене су просторије куће. Најпримитивнији облик ове схеме у Пироту увек је петоделан. Развој основне куће зауставља се у типу куће са *крстатим холем*, тј. попречни хол добија бочне краке а сам простор хола облик уписаног крста. У сваком углу квадратне основе је по једна соба. „После 1840. кућа добија два етажа уз дозволу Турске Порте. Средњи улазни трем типа куће Пирота, пола је увучен као ниша, а пола истурен ван масе куће. У Пироту трем је редовно подељен, на комуникацијски део - пролаза, излаза и улаза у кућу - и уздигнут и оградом одељен део, за седење - *ћошку*, *диванхану* или *доксат*“.³²

Тип старе куће Пирота, чији збир даје слику градске целине у његовом природном оквиру, посматран је динамички, како је претпостављено да се развијао. „Код тога су уочена два момента: један, развоја типа од простог ка сложеном и већем, упливом, рекло би се унутрашњег значаја и други, спољашњи уплив, који је деловао у преображају структуре и облика схема истих основа, заодевајући их у европско, псеудокласично одело, као закаснили одјек онога што се догађало у свету. Та трансформација није могла да оде даље од имитирања. Зато са гледишта аутентичности, ови модели не могу имати значаја у даљем развоју града.“³³

Ова објашњења о типу варошке куће у Пироту, била су, чини нам се, неопходна због описа примерака оријенталне градње, који су због својих специфичности у архитектонском смислу, обележили епоху града и, као такви, нашли се у групи заштићених споменика културе.

Тип варошке куће оријенталног типа примењен је на објектима: Кући породице Христић, Кући Манојла Панајотовића-Бела Мачка и Кући Стојана Божиловића Белог.

КУЋА ПОРОДИЦЕ ХРИСТИЋ

Кућа у којој је данас смештен Музеј Понишавља Пирот, пример је споменика традиционалне архитектуре средине XIX века а која је зидана од 1846 - 1848. године. Кућу је изградио Христа Јовановић, најбогатији и најпознатији трговац у Пироту познат као Мали Риста или Чучук Риста. Како је често ишао послом у Цариград, Христа се дружио са пашама и једном приликом је рекао неком паши да хоће да сазида велику и лепу кућу, а паша му је одговорио: *Доћи ћу код тебе у госте, али да направити тако велику кућу да могу на коњу унутра да уђем*. Христа је направио такву кућу, али паша у њу никад није ушао јер је умро у време док је кућа грађена. Зграда је удаљена од улице, увучена, склоњена од погледа, није експонирана. У доба када је грађена, приватан дом је био повучен, сакривен, и код Турака, чак и код оних врло моћних, а камо ли код припадника хришћанске конфесије.

Основа зграде на основу схеме је добро познат тип симетричне зграде, приближно квадратног облика, са крстатим холем. У композицији лица, њене масе, и поред разнородности и разног ритма отвора, она представља један диван склад, пун особеног и оригиналног дејства, иако би се елементи њеног склопа и масе могли наћи у

³² Јован Крунић, Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979.,229;

³³ Наведено дело, стр.267

сродним објектима других старих градова балканских провинција турског царства. „Смела динамика крова, лакоћа и прозрачност, рекло би се, њених маса, стављају је у ред велике архитектуре и драгоцене националне вредности. Динамика њених волумена и склад композиције њених површина премашује домете барокних схема и ставља је у ранг једне фантастичне балканске егзотике“.³⁴

Смелост је власника да, као припадник раје, гради овакав објекат. А још смелије је да сам себи честита на том подухвату када је овај велелепни конак завршио, на порталу собе за примање записао је: „Машала Христа Ђован сазида дом свој на 1848 април 5“.³⁵

Зграда има подрум, приземље и спрат. Подрум је састављен само из једне просторије и служио је искључиво за смештај вина и ракије. У приземљу се становало, а спрат је служио за репрезентацију, пријем гостију и светковине.

Кућа је спратна грађевина развијеног централног типа са унакрсним главним средишњим простором званом *софа*. Конструкција је дрвени бондрук – плетара са ивичним и угаоним стубовима који нису покривени малтером, већ су обложени даскама с профилисаним летвицама на ивицама. Међуспратне конструкције су дрвене.

Приземље има централно одељење, вишенаменско, са огњиштем и дограђеном ижом. Огњиште се продужавало у једини димњак у кући. Пећи за кување није било већ се на огњишту налазио треножни гвоздени подметач „саџак“ на који су постављене тенцере. Посуђе (тенцере, санови, така-тука, синије, тепсије) стајало је на дрвеним рафовима не само око огњишта већ свуда по кући, чак и у свечаној соби за пријем. Посуђе је својим обликом и металним сјајем (бакар и туч) служило као декорација и својим бројем показивало богатство и моћ власника куће. За слагање крупнијег посуђа служило је дрвено узвишење „отурак“. Грејало се, по угледу на Турке, мангалима. Собе у приземљу служиле су за спавање, спавало се на поду а ствари одлагале у узиданим плакарима - *долатима*. У десној соби од улаза, био је и „обдесл'к“-купатило. Међуспрат има *ниску собу* за одлагање ствари. Одећа је стајала у ковчезима и долапима. Кроз тајна врата у долапима могло се ући у „скришницу“ испод степеништа. У ћилеру се месио хлеб. Према улици је једна просторија која је служила за пролаз и за смештај дрва за гориво.

Степениште води у простран хол спрата куће који има три дела: централни део, огњиште и део с миндерлуцима - *диванхана*. Огњиште, око кога има много полица са посуђем, није служило за кување већ као камин у холу. Голема соба са миндерлуцима и ћошка, служиле су за пријем гостију. Доксат-„ћошка“-такође је имала раскошне миндерлуке.³⁶

Столица, сем ниских треножаца, није уопште било. Ручавало се око „софре“ (ниски округао сточић), седело се на ћилиму или на јастуку. Све таванице, осим у салону³⁷, су од дрвета. Таваница у мушкој соби има радијалну композицију са флоралним мотивима у угловима и централним пешкуном (колце) простије израде. Све остале просторије осим штуко таванице у салон соби урађене су у тзв, растеру односно преклапању дрвених дасака-шиндре који се назива још и таван-шашовац.

Кандил соба, коришћена је за молитву а добила је назив по кандилу које је горело поред иконе славе. Ову собу је, мада у веома рунираном стању, затекао и арх.

³⁴ Јован Крунић, Наведено дело, 262

³⁵ Ирена Гвозденовић, О Музеју Понишавља Пирот, Гласник Етнографског Музеја, 74/2, Београд 2010, 177-187;

³⁶ Данас у сталној поставци Музеја „Стара градска кућа XIX века“ ове просторије су преуређене као *Мушка и Женска соба* са миндерлуцима који су покривени пиротским ћилимом

³⁷ Према навођењу Николай Турешкова, (Славинските пљрвомайстори, Софија 2007, 89), Салон соба или Голема соба, има таваницу у штукатуру чији је облик детелине с четри листа. Он претпоставља да је она била осликана али је касније окречена белом бојом.

Александар Ђорђевић када је вршио снимање 1939. године. Према подацима из Улазне књиге зна се да је наследница Ристе Јовановића 1950. године поклонила један дрвени кућни иконостас, кога арх. Ђорђевић није затекао приликом снимања, али је према причи наследнице овај кућни дрвени иконостас стајао у кандил соби на источном зиду Христићеве куће са пратећим предметима религијског карактера (седефне иконице, крст, Христово распеће у стакленој флаши, глогов венац итд.). Кандил соба је постојала у Музеју Понишавља као део изложбене музејске поставке све до 1998. године када је у њу смештена спаваћа соба у стилу сецесије а која је откупљена од потомака Малог Ристе.

Кревет соба је коришћена као спаваћа-гостинска соба а *сар'к* соба као гардероба. Сар'к је дугачка обла мотка, окачена крајевима за алке које преко ланца висе са таванице. Преко ове мотке пребацује се одело и рухо које за дуже време није у употреби (зимско и празнично одело).

Из големе собе (Салон соба) улази се у *ризницу* (Трезор соба). Ту су стајали бакрачи пуни металног новца, кутије са банкнотама и сандуци с драгоценим оделом. Највеће драгоцености, у случају опасности, скривале су се у скривницу иза ризнице. Прлазило се опет кроз долап на чијој су се задњој страни налазила тајна врата.

Кровна конструкција је од костура (тзв. *макази*), преко кога се укивају мале рожњаче а преко њих мали рогови. Преко рогова и ћерамиде су летвице које сачињавају кровни покривач. Све је уковано великим ексерима од кованог гвожђа.

Прозорски оквири су без крила већ по „шибе“-систему. Доксат је преграђен од хола прозорима такође по „шибе“- систему. Дрвене решетке негде су скинуте а негде замењене гвозденим. Оригиналне решетке задржале су се само на споредним зградама у дворишту

„Зграда је јединствена по својој форми, али и по великој широкој стрехи крова која је у виду тимпанона. У самој форми зграде налази се доксат-ћошка, која представља карактеристичан елемент традиционалне архитектуре балканског типа, као утицај Турака и Истока уопште. На тавану испод крова, налази се једно узвишење као платформа- врста *платформе за теферичење* с великим дводелним прозором у виду *лукарне* и дрвеним капцима који се затварају. С тог узвишења одакле се пружао поглед на Пирот.“³⁸

Музеј Понишавља Пирот смештен у ову јединствену зграду, као музеј комплексног типа са богатим збиркама и сталном изложбеном поставком која представља приказ урбане архитектуре трговачког слоја у Пироту у другој половини XIX и првој половини XX века, једна је од најзначајнијих музејских установа у Србији.

Само постојање куће Христе Јовановића и њен живот кроз музеј и његове делатности, као и укључивање у савремене потребе, у овом случају у смислу снимања филмова у аутентичном простору, показују да је могуће очувати архитектонско наслеђе, и да је разним системима заштите, рестаурације и адаптације могуће сачувати зграде које су културно добро и споменици од изузетног значаја.

Ова наша стара кућа из Пирота нека буде једно мало охрабрење. Не само да „и ми коња за трку имамо“, него и времена „културтрегерства“ требало би да су већ далеко-за нама³⁹, – пише Арх. Јован Крунић у Књижевним новинама говорећи о архитектури зграде аустралијске амбасаде у Паризу, која по њему одаје утисак несагласја и хетерогености, док стара стамбена зграда из Пирота припада делима велике архитектуре и драгоцених националних вредности.

³⁸ Арх.Иван М.Здравковић, Кућа породице Христић у Пироту, ГЕМ XVIII, Београд 1955,215-223;Јован Крунић, Баштина градова средњег Балкана,Београд 1966, 55;Јован Крунић, Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града, Пиротски зборник 8-9,Пирот 1979,229-268;

³⁹ О Христићевом конаку и аустралијској амбасади, Књижевне новине, 24.новембар 1979.бр.594

У процесу конзервације и рестаурације, кућа породице Христић, данас зграда Музеја Понишавља, имала је неколико својих фаза. Најпре након откупа 1953. за потребе Музеја, када су изведени најобимнији грађевински радови,⁴⁰ друга од 1976-1979.⁴¹ и трећа 1984-1986.године.⁴²

Пројектом Завода за заштиту споменика културе у Нишу, крајем седамдесетих година XX века, предвиђено је и подизање неколико објеката за функције заната који су карактеристични за ово подручје. Изграђен је објекат за потребе грнчарске радионице која до данас није заживела, и крчма „Ладна вода“ (данас у функцији) са истоименом чесмом. Пројекат Завода није до краја реализован јер је било неопходно расељавање станара у околини.

Зграда Музеја је у очуваном стању. У наредном периоду потребна је санација кровног покривача и адаптација амбара.

Кућа породице Христић, културно добро од 14. 09.1953. (Р.РЗЗСК бр. 844-468) а споменик културе од изузетног значаја од 29. 12.1979.(Сл.гл.СР Србије бр.14/79);

КУЋА МИЛОРАДА ПАНАЈОТОВИЋА – БЕЛА МАЧКА

Подигнута је у унутрашњости дворишта и друга је по вредности зграда Пирота. Служећи као главна кућа за становање, смештена је иза помоћних зграда, које су гледале на улицу, а између којих се налазила улазна капија. За подизање ове зграде Турци су дали посебну дозволу, али под условом да у њој коначе турски бегови у пролазу кроз Пирот. Они су дали план прилагођен њиховом начину живота. „По свом плану зграда не припада типу симетричне схеме. Нешто сувљи концепт облика њене спољашности, као да изражава жељу њеног власника да се не хвали. Али је зато богата њена унутрашња опрема. Нарочито се истичу fine сликарије на зидовима соба.“⁴³

Опис куће можемо сагледати на основу ранијих описа арх. Јована Крунића и арх. Невенке Спремо Петровић. Данашњи изглед, због оронутости, разликује се од описа које су донели наведени аутори јер, осим урушености, нема више ни украсних детаља и специфичности које су кућу издвојиле као варошки тип градње.

Према казивању, подигнута је 1848. док се у поду једне собе налази квадратна опека са урезаном годином 1859. Коришћена је као коначиште. Основа куће је асиметрична. Чине је плитко укопан подрум, приземље и спрат. Приземље се састојало из једног пространог дела нешто укопаног у терен, које је служило као подрум. Силазило се преко три широка степеника у облику четвртине круга, који су тако везивали двоја врата. Таваницу подржава шест дрвених стубаца. Уобичајено је да се приземље, нарочито ако има функцију подрума обзиђује нешто дебљим зидовима, овде

⁴⁰ У овој фази је замењена столарија, нека од унутрашњих врата донета су из куће Милорада Панајотовића-Бела мачка, порушен је зид у приземљу како би се проширио изложбени простор а амбар је комплетно пренет из села Присјан код Пирота 60-тих година XX века,.

⁴¹ Том приликом је Кућа препокривена, окречена споља и изнутра, саниране су пукотине на зидним платнима, офарбана столарија и направљена нова поставка Музеја под називом „Стара градска кућа XIX века“. Аутор поставке била је Милена Мијалковић Николић, ист.уметности.

⁴² Замењена ћерамида на главној и помоћним зградама, објекат је окречен и офарбана столарија.

⁴³ Арх.Јован Крунић, Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града, Пиротски зборник 8-9,Пирот 1979,244

је то урађено у висини од 70 цм на шта је са спољне стране назидан тањи зид приземља што чини испад од 40 цм широког банка. Са североисточне стране, која је некад била окренута реци, озидан је зид са малим отворима, док су се целом дужином југоисточне и југозападне стране пружали тремови отворени према башти. Данас су ти тремови зазидани и претворени у просторије за становање.

Са улазног степеништа се долази у централни хол на спрату који има везу са главним просторијама, а који сачињава најзанимљивији део плана ове куће. Спрат је имао и четири собе за спавање и дневни живот, два подијума са оградама од дрвета окренута један наспрам другог са огњиштем и простором за кухињу. У великој најлуксузнијој соби, десно од улаза у кухињу, одседале су у пролазу турске жене. Соба је имала и прозоре који су гледали у хол, а кроз које су оне могле да гледају на живот у дневним просторијама. Из хола се директно улазило у собу за мушкарце, који су тако били одвојени од свакодневног кућног посла.

На фасади куће је низ великих прозора са танким дрвеним парапетима. Специфичност куће су дрворезбарена врата, долапи и преграде а сва су обрађена сличним стилем и начином обраде. То су углавном изрезбарени геометријски и биљни орнаменти распоређени у правоугаоним пољима, или пак троугаоним. На једним вратима се налази и лик, вероватно неког анђела по стилизованој представи крила. Кућа је имала и тајну собу – скришницу која је у углу имала мали иконостас рад мајстора из Дебра. Како наводи Невенка Спремо Петровић, налазио се мали иконостас који је према њеним речима унесен у време када је слабио турски утицај и када су пролази Турака и ноћење у овој кући били ретки, „*јер би било чудно постојање хришћанског олтару у турском коначишту ма колико он био сакривен*“.⁴⁴

Необични су бојени цртежи у малтеру на зидовима хола, објашњава арх. Невенка Спремо. Ту се налазе разни орнаментални мотиви људи и жена одевених у западњачка одела прошлог века. Над степеништем је представа једне зграде, поред које је висок јарбол са заставом и белим крстом на црвеном пољу. Претпоставља се да је први власник куће доста трговао са Солуном, Цариградом, а вероватно је имао везе са западним земљама, нарочито са Дубровником, па се тако може протумачити присуство ових ликова. Постоји и потпис сликара-молера над вратима: *стратт петров*.⁴⁵

Начин зидања куће је сличан начину који је био у употреби у нашим крајевима тога доба. Конструкција је лака са дрвеним ступцима и гредама, што је омогућило слободно креирање унутрашњег распореда са карактеристичним тремовима. На североисточној фасади се налази остатак пода на конзолама, ван фасадног зида, где је некад био *ћенев*, изнад Скендер-бегове реке (касније Бериловска). Фасаде су завршене и осенчене великим стрејама. Кров је покривен ћерамидом. На њему су два отвора-баце.

Како наводи арх. Јован Крунић „кућа, пре силних преправки и интервенција са спратом који је са скоро своје три стране лежао на тремовима са лако распоређеним, несиметрично постављеним и лепо димензионираним отворима, могла би да се упореди са многобројним концепцијама модерне архитектуре.“⁴⁶

Данас је објекат у јако девастираном стању, кровна конструкција је пала на једном делу зграде, зидна платна на спољној фасади већим делом су без покривача, дрвени долапи више не постоје а унутрашњост је окречена бојом која је покрила

⁴⁴ Арх. Невенка Спремо Петровић, Једна стара кућа у Пироту, Гласник Етнографског института САН, књ. II-III, Београд 1953-54, 787, 789

⁴⁵ Наведено дело, 789

⁴⁶ Јован Крунић, Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979, 229;

цртеже. Бивши власници су још увек станари а учињене преправке на објекту су на штету објективности претходног изгледа зграде.

Кућа Панајотовића Бела мачка културно добро од 10. 05.1967(Р.33СК-Ниш бр.187/2), споменик од великог значаја од 29.03. 1979.(Сл.гл.СР Србије бр.14/79);

КУЋА СТОЈАНА БОЖИЛОВИЋА БЕЛОГ

Припада типу старобалканске варошке архитектуре, док се турски утицај у градњи види у изолованости куће од улице и изложености главне фасаде југоисточној страни. Нема сачуваних писаних извора о времену градње, али, претпоставља се, на основу података о насељавању Тијабаре и уопште о начину градње осталих кућа имућнијих хришћана, да је она подигнута после 1840. „Прве веће двоспратне куће у Тија Бари почињу после 1840.године. То су куће Живка Свињара, Чорбаци Крсте, Манојла Беле Мачке, па онда Пеше Куклиног. У оно време, то су биле као неке палате у Тија Бари...“⁴⁷ Познато је да је први власник био извесни Живко Андрејић из Пирота, који је кућу изградио за своје потребе, али није познато из којих разлога је продао Стојану Божиловићу. Како се наводи у тапији бр.837, од 3. марта 1890.,издатој у Пироту, Стојан Божиловић је кућу купио од Андрејића 1866.године.

Кућа са помоћним објектима, летњом кујном, амбаром, кокошињцем и шталом, као и баштом са бунаром, налази се на плацу од 12 ари, који се простире до Градашничке реке. Двориште је поплочано калдрмом, а било је ограђено оградом од черпића са ћерамидом по њој. У двориште се некада улазило кроз велика улазна двокрилна дрвена врата, која су имала и дрвену надстрешницу.⁴⁸

Зграда је симетричног плана и масе, са два средишна истурена трема: и према југоистоку (улазна страна) и према југозападу. „Иако је несумњиво српска кућа по пореклу, подељена је према турском узору на два дела: улазни трем за пријем и госте и дворишни трем за породичну употребу“.⁴⁹ Кућа представља у највећем степену изразит тип градске куће Пирота почетка XIX века, не само по старости, функционалности решења, не само као комплекс грађанске куће свога доба, већ и као најизразитија архитектура, композиција маса, конструкција и структура.

Кућа Божиловића је изграђена је од бондрука (дрвена конструкција са испуном од черпића) у народном балканском стилу. Из централног хола је улаз у пет соба. Највећа има резбарену таваницу. Таваница је радијалног облика са декоративним елементима у угловима композиције. Стил и начин, естетски је савршенији од уобичајених таваница тога доба и делатност је групе дрводељско- зидарске тајфе која је радила на изградњи куће. У углу ове собе је једноставни долап са предњим стаклом. Кров је покривен ћерамидом.

⁴⁷В.Николић, Стари Пирот, Етнолошке белешке из прошлости града, Пирот 1974, 30

⁴⁸ Из документације Завода за заштиту споменика културе у Нишу, Борислав Андрејевић, Извештај из Пирота, 1973.

⁴⁹Ј.Крунић, Баштина градова средњег Балкана, Београд, 1996, 63

Приликом последњег увида у стање куће Божиловића од стране стручне екипе Етнографског музеја из Београда⁵⁰ и Музеја Понишавља из Пирота, констатовано је: да се објекат налази у потпуно девастираном стању, да је кућа необезбеђена и са урушеним делом зида на спрату, да се у кући још увек налази етнографски и уметнички материјал (намештај, кревети, ормани, сандуци, делови стилског намештаја, текстилно покућство, употребни предмети, фотографије, репродукције, лустери...) а што је утврдио и Завод за заштиту споменика културе из Ниша још 1966. и 1975. године.⁵¹

Кућа Стојана Божиловића Белог у Пироту, Карађорђево трг бр.13, подигнута средином XIX века, која се води у катастру под поседовним листом бр.626 а налази се на катастарској парцели бр.238 КО Пирот, проглашава се за културно добро-споменик културе (извод из Међуопштинског службеног гласника бр.31/1981. од 12. августа)

Кућа Стојана Божиловића Белог, проглашена је за културно добро 14.07.1981. (Међуопштински сл. Лист Ниш бр.31/81) ,одлуком СО Пирот бр.02-20/129-81;

ЗАНАТСКЕ И ТРГОВАЧКЕ РАДЊЕ НА ТРГУ РЕПУБЛИКЕ У ТИЈАБАРИ

Настанак трговачког и занатског дела на простору Тијабаре описан је као специфичан вид развоја једног дела града у области трговине и занатства. Иако се Пазар, са леве стране Нишаве, такође развијао као „чаршија“, због повећаних потреба за трговином и занатима, почела се формирати Тијабара као насеље читлучких подложника. Њихов правац насељавања био је дуж локалних саобраћајница, према Књажевцу и Берилловцу док се простор око Трга Републике у Тијабари са дућанима, формирао као велики трговачки центар. „Очевидно је да у почетној фази развоја градске територије нису била потребна два трговачка центра. То указује на чињеницу да се део Тијабаре развио нешто касније од дела Пазар, када је повећани број становништва и порастао а трговачки значај града захтевао дуплирање трговачких зона.“⁵²

У Турском периоду у овом делу Тијабаре постојала је тзв. *Покривена чаршија*. „Испред низа ћепенака у којима се радило и продавало, истурена је пар метара дуга и ниска стреха подупрta гредама. Под стрехом се обављала производња и продаја, али под њом су произвођач и купац, налазили хлад, па је под њом налазио заштиту и пролазник склањајући се од кише, блата...“⁵³ Тако су се у троуглу од Големог моста, око Зелене пијаци, на Тргу Републике низале радње терзијског еснафа. Било је ту ткача, кацара, опанчара, ковача, јорганџија, самарџија, казанџија, дрндара памука, ћурџија, абација, алвација, обућара...

⁵⁰ Мирјана Менковић, стручни сарадник Етнографског музеја из Београда, приликом обиласка куће Божиловића 2002. године, сачинила је записник о стању. Записник је упућен Заводу за заштиту споменика културе у Нишу, МУП-у Пирота и Музеју Понишавља Пирот.

⁵¹ За потребе изложбе *Грађански дух Пирота* (од 14. маја до 2. јула 2009. године), Музеј Понишавља Пирот је преузео из куће Божиловића, неке предмете (фотографије, ковчег, чаше, дечја колица, текстилно покућство...). Предмети се и данас чувају у Музеју као део етнолошке збирке.

⁵² Јован Крунић, Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979, 231

⁵³ Јован Ђирић, Географија Пирота, Пирот 1969, 94

Покривена чаршија нестала је уочи Првог светског рата. Заменила је чаршија грађанске структуре са већим радионичким и продајним простором и без стрехе, коју замењује европски тротоар. После Другог светског рата занатство је скоро замрло.

У широко распрострањеном граду Тијабаре, преовлађују приземне зграде.

Арх. Јован Крунић, сматра да ако се упореди панорама Пирота до данас, глобално узевши, нема великих промена. Обликована улична мрежа чији су карактер и главни потези остали и данас (са извесним исправкама кривина улица), то је исти део града који тек задњих двадесет година, почиње да добија нови потенцијал: своју висинску компоненту. Кроз Тијабару, према северозападу, пролази саобраћајница за Књажевац. Остали правци: бериловски, крупачки кроз Тијабару, или пут за Присјан према југу, од Пазара, само су локалног значаја. На ову основну саобраћајну схему постављена је мрежа стамбених улица. То низање врши се у највећем броју случајева уз саму ивицу пута. Пут се стихијно претвара у улицу. „Заборављена је спонтана законитост турског доба изоловања кућа од улице и од суседа, а закон оријентације према страни света замењен је законом оријентације према улици“⁵⁴ Ако се узме у обзир да је прираст становништва града вршен имиграцијом углавном из околних села, жеља тих имиграната је била да лоцира своје нове домове уз саму калдрму прилазних путева правца одакле су и сами дошли како би ту уз сам пут отворили и малу трговину или радионицу.

Архитектонско-урбанистичко формирање трга у Тијабари са свим ободним пословно стамбеним зградама завршено је крајем XIX и почетком XX века. Релативно добро очуван архитектонски фонд три улице око трга са бројним трговачко занатским локалима представља јединствени амбијентални простор, типичан за чаршију српске вароши XIX века. Неколико зграда подигнутих после Другог светског рата нису битно промениле карактер улица и нарушиле амбијент хомогене архитектонско-историјске целине са примерима чаршијских и грађанских кућа које на најбољи могући начин сведоче о развоју насеља и српског грађанског друштва током XIX и прве половине XX века.

Стилску групу чаршијских кућа трга у Тијабари карактеришу фасаде са профилисаним кровним венцима и архитравни појас који најчешће прихватају пиласстри са композитним капителима или вертикални низови квадера. Прозоре на стамбеном делу фасаде углавном красе профилисани надпрозорни архитрави или тимпанони. Испод прозора је мањи солбанк и парапетно поље украшено геометријским обликом ромба или квадрата. Излози локала су скромно обрађени дрвеним первазима са понеким декоративним елементом, као што је капител или стилизовани акатус. Неретко се изнад излога појављује и профилисани венац у дрвету, слично надпрозорнику и са улогом заштите поља на коме се исписује фирма. После Другог светског рата присутан је тренд „модернизације фасаде“ који је довео до делимичне деградиције амбијента и његовог ликовног осиромашења.⁵⁵

Занатско–трговачке радње у Тијабари у Пироту, граниче се улицама од моста на Нишави улицом Николе Пашића до Трга Републике, од Трга Републике до Цетињске улице, подигнуте између два светска рата, које се налазе и воде у катастру катастарска општина Пирот-град.

Власници локала у периоду заштите: Насуф Хасани, Рајковић Момчило и Милица, *СО Пирот*, Панић Добривоје, Трг.пред.*Ангропроект*, Ђорић Предраг, Билаловић Сабира

⁵⁴ Јован Крунић, Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979, 230

⁵⁵ Слободан Мишић, Пиротски лексикон, Београд 2012, 295

Даут, *СО Пирот, Ангропромет*, Радовановић Божидар, Дурмишевић Момир, Агичевић Селим, *РО Победа, Ангропромет*, Видановић Велизар, Ћирић Добривоје, Шаћири Мурат, *Ангропромет*, Тасић Михајло, Петровић Лазара, Лилић Србислав, *РО Понишавље, Ћирић Душан, Гавриловић Димко, Агропродукт, Агропродукт, Ловац, Ангропромет, Лутрија Србије*, Васић Јордан, Панић Синиша, Пејчић Милорад, *Агропродукт, Агропродукт, Ангропромет*, Станковић Мика, Банковић Божидар, Петровић Драгољуб, Крстић Лазар, Стануловић Костадин, Банковић Божидар, *Ангропромет*, Божиловић Душан, Пешић Петар, *СО Пирот, Ангропромет*, Манчев Милорад, *Ангропромет*.

У оквиру заштићене целине архитектонски најзанимљивији објекат је кућа Гаротића из 1869.године. Фирма *Браћа Гаротић* бавила се производњом и продајом пиротског ћилима. Конзервација и реконструкција објекта обављена је током 2012. године.

Занатске и трговачке радње на Тргу Републике у Тијабари проглашене су просторно културно-историјском целином 14.07.1981 (Међуопштински Сл.лист Ниш бр.31/81.одлуком СО Пирот бр.02-020/127-81

ЦРКВА РОЂЕЊЕ ХРИСТОВО

Један од значајнијих догађаја у историји пиротске Црквене општине свакако је зидање данашње старе Цркве, око које се одвијао црквени живот хришћана у Пироту. *Пазарска* или *Стара црква* грађена је од 29.јула до 21.децембра 1834. недалеко од места на коме је постојала стара црква грађена у XIV веку.

Након изградње, цркву је осветио владика Јероним, а пиротске чорбације изабрали су црквене епитропе: кир Видена Јовановића, Гогу Ценовића, Панајота Поповића, Димитрија Петровића, Хаџи Ћиру Нешовића, Цветка Ћурчибашу и предали им на чување 24 сребрна кандила, 5 пари сребрних пафти и 36 ока воска.⁵⁶ Имена првих епитропа уклесана су на каменој плочи изнад црквених врата чији текст гласи: *Во славу светија јединосушница животворашија и неразделија тројици оца и сина и свјатаго духа, создасја сеи божествениј храм Рождества Христова, настојанијем господина кир хаџи Неша Филиповича, кир хаџи Видена Јовановича, кир кира Нешовича, кир Цветка Кјурчибаша, кир Живка Дијаковича, кир Живка Стаменовича, кир Димитрија Петровича, кир Гога Ценовича, и издивјенијем благоговјејних христијан жителеј града сего, в лето 1834.*

Бројни истраживачи прошлости Пирота наводе да је Стара црква на Пазару подигнута на простору старијег сакралног објекта. М.Валтровић и Д.Милутиновић, 1880.године пишу да - „у Пироту има још једна стара црква, која је 1835.год. саграђена на месту неке још старије. Она је такође дугуљастог основа с једном олтарском апсидом на источној, а широким тремом на јужној, западној и северној страни. У цркву се силази на неколико степена. Црква је изнутра тробродна с горњом женском галеријом (генекијон), врло је мрачна и разним украсима безукусно претрпана“⁵⁷. М.С.

⁵⁶ Илија Николић, Тефтер Нишавске митрополије, Пирот 1979,1

Анђелковић, 1899.године - такође наводи да је „црква у облику лађе а стила византијског. Од тврдог је материјала и ванредно је добро конструисана и озидана, а за то су доказ неколике поплаве од како је црква сазидана и чији су зидови по неколико дана у води били, па им ипак ништа није могла наудити. Свод и кров начињени су од слабога материјала-дрвета-но удешени су тако вештачки, да до данас и ту није требала велика оправка што је такође доказ, да је то вешта рука радила и да је здрава и издржљива грађа употребљена.“⁵⁸

Услед плављења и турског паљења првобитне цркве, две деценије касније је обновљена тако што је средином новембра 1855.године молбом пиротског грађанства и одобрењем грчког патријарха, султан Абдул Мецид је својим ферманом дозволио да се на истом месту старе цркве подигне нови храм. Султан Абдул Мецид у ферману наводи: „Обзнајајем верно поданима да обласни нишки гувернер у рангу кавалера румелијски бег бегова Васиф паша, у споразуму са пиротским малеником и одлично образованим судијом и протојером, одбором народним доставили су моме царском Дивану извешћени актом, а по молбама пиротског грађанства и тражили одобрење да могу подигнути од нова једну зграду цркву храм Рождество Христово, на самом месту старе цркве и заоставштине у унутрашњости исте вароши, и нема да причини штете околини такође и вароши а у месту званом при крају реке Усаре. За верске свете обреде и богослужење пошто немају цркву.“⁵⁹ Султан се овим ферманом обавезао да ће градња цркве бити ослобођена таксе. Следеће, 1856. године, храм је био готов, а ранија плоча из 1834.године узидана је изнад главних улазних врата где се и данас налази, а преведена је 1911.године.⁶⁰

Црква Рођење Христово је један од ретких храмова тог периода, у које се улази силажењем низ неколико степеника. Да би се испоштовала одлука, да унутрашњост храма са олтаром има дужину од 22 м ширину 13 м и висину 10 м, и да не би надвисила исламске богомоље, било је неопходно темеље и саму цркву укопати што је утицало да касније често буде плављена. Тако је храм добио неопходну висину и није угрожавао доминацију оближње џамије. Материјално подизање цркве било је ометено великом буном у Пироту која је била уперена против грубих поступака владике Јеронима и пиротског ајана Махмуда Капицибаше, који је смењен, а на место владике Јеронима доведен је лемноски владика Нектарије, родом са острва Митилене. Умро је у Пироту 1853. и сахрањен у гробници иза олтара цркве у седећем положају.⁶¹

Црква је и касније плављена. Након велике поплаве у Пироту 16.јуна 1915. године „Нишава је јурила кроз варош, и доњи црквени прозори на старој цркви били су под водом... Велика поплава била је и 30.јуна 1926.године. Стара црква је била испуњена водом до изнад доњих прозора. Кад је после неколико дана, избачена сва вода, видело се да је потребно изменити сав њен под од цигала и плоча.“⁶²

Стара црква је порушена 1955.године, јер је била склона паду због поплава и турске паљевине. Том приликом је испод амвона, испред црквених двери пронађена мермерна плоча, која вероватно потиче из старе црквице, оивичена врло лепом лозом а

⁵⁷ Опис старе Цркве који дају Михајло Валтровић и Драгутин Милутиновић у одељку Старине пиротског подручја види у Пирот и околина у списима савременика од XV до почетка XX века, приредила Борислава Лилић, Пирот 1994,153

⁵⁸ М.С.Анђелковић, Црква,организација, манастири, Глас, црквени календар са Шематизмом Нишке епархије за 1900.годину,Ниш 1899

⁵⁹ Милица Петковић, Водич, манастири и цркве у Понишављу, Пирот 1995, 6

⁶⁰ Ферман се сачувао у Старој цркви у оригиналу и српском преводу Јована Ар-Станојевића, бив. полицијског писара од 18.јула 1881. - штампаном у Пироту 1911.године

⁶¹ М.Живановић, Нишавље, 55

⁶² Светислав С.Петровић,Историја града Пирота,Пирот 1996,62

у средини у овалу исклесан је двоглави орао са круном више главе и са једним крином на прсима. На плочи је, вероватно, представљен грб али је питање да ли је владичански, односно митрополитски или грб неког Немањића. Познато је, да су грчки епископи имали своје грбове, а цариградска патријаршија имала је за грб двоглавог белог орла са криновима на плашту. М.Живановић сматра да је грб Немањића „стога јер се на плочи изнад и испод грба налазе у шест реда старословенска слова, излизана да се готово и не познају.“⁶³ „Тај уметнички рад је сличан двоглавим орловима у манастиру Манасији, Каленићу и Љубостињи. То значи да је тај наш споменик из XV века, и да је ту на месту Старе цркве, била једна од оних древних православних цркава које је 1664.године поменуо енглески племић Џон Бурбури. Тај двоглави орао је такође печат српства Горњег Понишавља.“⁶⁴ Дакле, ова плоча, као и тас, који је нађен при рушењу Цареве цамије, припадали су тој цркви која је постојала пре данашње цркве.

Споља, црква припада базиликалном типу градње са аркадним тремом. У изворном облику црква је са спољне стране (северна, западна и јужна) имала отворен трем. Дужина северног и јужног дела трема износила је 24м а западног 26м. Бочни ходници били су широки 3м а западни 4м. Конструкција трема била је од дрвета а ослонац су чинили дрвени стубови са профилисаним капителима-јастуцима, спојени окованим даскама, дугачким око 1м. Уз парапете, целом дужином била су постављена дрвена седишта (ширине 50 цм). Делови отвореног трема, мада у девастираном стању очувани су само уз јужну фасаду. Северни део трема је сасвим уништен, док је западни измењен приликом обнове 1952.године. Изнад пет лучних бифокалних прозора је икона у лучној ниши са сценом Христовог рођења. Кров је двосливни без куполе. Из храма, северно и јужно од улаза, воде степенице за женску цркву а према северним степеницама, налазе се степенице које воде, из порте са западне стране храма, такође у женску цркву.

Унутрашњост цркве је са шест дрвених стубова који су премалтерисани тако да имитирају камен. Стубови подупиру свод цркве а при врху су са дрвеном резбаријом са ликовима анђела, јелена и птице. Полуобличасти свод је касније затворен равном таваницом, изведеном ужљебљивањем декоративних шашоваца. Зидови храма нису живописани, на њима су окачене иконе на платну - јерусалим.⁶⁵, а на периметралним зидовима исликане су у сиво-мрким тоновима композиције религиозног садржаја и стојеће фигуре светаца. Аутор овог сликаног опуса је академски сликар Чедомир Крстић, родом из Пирота. Распоред сликаних површина је следећи: св.Лука, св.Јован Богослов, св.Симеон Мироточиви, Рођење Христово, св.Сава, св.јеванђелисти Матеј и Марко. Северно и јужно од улаза у цркву су насликане стојеће фигуре Христа и св.Јована.

Сивим плочицама, украшеним вишебојним мотивима, покривена је подна површина у цркви и у западном отвореном трему. Поплочавање цркве, постављање

⁶³ М.Живановић, Нишавље, Пирот 1933,55

⁶⁴ Светислав С.Петровић,Историја града Пирота,Пирот 1996,67

⁶⁵ Скуп популарних икона на дрвету и платну, које су ходочасници доносили као успомену на свој боравак у Свету земљу Јерусалим, где су стекли титулу хаџије, и поклањали црквама. Они су били истовремено замена за стару и скупу технику осликавања фрескама. У тамошњим локалним радионицама настајали су Јерусалими на којима су забележена сва места Палестине, посебно она која се односе на овоземаљски живот Богородице и Христа. Уобичајена композиција представљена је са храмом у средини и сценама: лево Богородица са Христом (Царица), десно, Христ (Цар) са апостолима и пророцима у медаљонима. У основи преовладава црвена, плава и златна боја. Величина икона је 150 x 90 цм. У Старој цркви, Саборној цркви, Темачком манастиру, као и код потомака познатих хаџија, сачувано је више икона Јерусалим. Једна од таквих чува се манастиру Св.Ђорђе у Темској, дар породице Миновић.

равне таванице, грађевинске интервенције на западном прочељу и западном трему, изведени су приликом обнове храма 1952. године.

Иконостас цркве, својим доњим партијама захвата источне делове северног и јужног зида. Богато резбарене и ажуриране површине, превучене танком позлатом, приказују стилизоване флоралне мотиве. Иконостасна преграда је издељена на четири хоризонталне зоне. У првој зони, соклу, налазе се иконе са сценама из Старог Завета, у другој ред престоних икона, у трећој иконе Деизисног чина и празника а у четвртој зони попрсја светитеља. Иконостас је издељен у 80 поља у којима су постављене иконе. Иконе су рад мајстора из Самокова (Захарије Самоков) а било је и иконописаца у самој цркви (Георгије, Јован Зограф Самоковлија).⁶⁶

У женској цркви налази се такође иконостас, сразмерно много мањи од оног у главној цркви. Ова црква има три мала кубета, од којих је средње четвороугаоно и веће, а остала су јужно и северно од њега, округла и мања. На тим површинама налази се живопис са апостолима и јевађелистима.⁶⁷

Када је бугарска војска напуштала Пирот децембра 1885, однела је са собом као ратни трофеј и сат и звоно са сахат куле. Касније, Бугари су вратили звоно, које је пазарска црква узела за своју звонару.⁶⁸ У дворишту је звонара са два звона.

Према опису из 1899.године Н.Недељковића, „стара пиротска црква има велику порту, у истој се налазе четири зграде од слабог материјала. Једна од њих, југоисточно од цркве уступљена је тамошњој општини за основну школу.⁶⁹ Од осталих једна је југоисточно поред саме цркве, употребљена за исповедаоницу, друга југозападно, употребљава се за крстионицу, а трећа-јужно од друге употребљава се за свештеничку канцеларију и библиотеку“.⁷⁰

На цркви су вршена археолошка истраживања током 2003/4. године на основу пројекта Завода за заштиту споменика у Нишу. Радовима је руководио мр Предраг Пејић, археолог Музеја Понишавља Пирот. Том приликом је потврђено да је иза олтара гробница владике Нектарија⁷¹, откривени су темељи трема са северне стране цркве (трем цркве је заравњен након Другог светског рата) и тиме потврђена констатација, да је Стара црква имала трем са северне, јужне и западне стране. На цркви су вршени и конзерваторски радови (замењен цреп, олуци на цркви, направљена ограда) али је у наосу цркве присутна влага због чега је угрожен иконостас. Потребни су опсежнији радови, у смислу уређења и заштите.

⁶⁶ Познато је да су резбари из Самокова, потпомогнути другим мајсторима, разносили и преносили своје искуство у местима западне и северозападне Бугарске све до Пирота. Тајфе су организовале и специјалне резбарске радионице привременог карактера у месту где су радили на објекту. У тим местима су имали и локалне ученике које су учили и припремали за учешће у изради и склапању црквених иконостаса. Да су и у Пироту имали своје ученике потврђује четврто писмо Гавре Ј.Пешића из 1881. године у коме он каже да је иконостас Саборне цркве у Пироту "радио неки вештак из Самокова, из Бугарске, помоћу наших дунђера (овде су дунђери уједно и столари и зидари и стаклари), којих овде доста имаде и јако су вешти у својој струци".

⁶⁷ Борислава Лилић, Оданост Срба вери и традицији, Ниш 2000, 124/5

⁶⁸ М.Живановић, Нишавље, Пирот,1933

⁶⁹ Зграда Митрополије која је постојала до 1882. Уступљена је општини за зидање нове основне школе а изгорела по ослобођењу од Турака

⁷⁰ Борислава Лилић, Историја Пирота II, Пирот 1994,390

⁷¹ Гробница владике Нектарија, који је сахрањен иза олтара у седећем ставу 1853, откривена је приликом конзерваторских радова на цркви 1990.

**Црква Рођење Христово, проглашена је за културно добро од 08.12.1986.
(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.34/86) одлуком СО Пирот бр.02-020/115-86,**

СПОМЕНИК ОСЛОБОДИОЦИМА У ТИЈАБАРИ

Споменик се налази на Тргу Републике у Тијабари и посвећен је ослободиоцима Пирота у српско-турском рату 1877.године. Подигнут је 1924. године. Направљен је од клесаног камена висине преко 10 метара. „У основи је квадратног облика 4 x 4 метра. На висини од 3 метра сужава се у ваљкасти облик пречника 1,5 метар. Потпуно је идентичан са све четири стране, а на југоисточној страни је плоча са текстом: „*Капетану Милутину Карановићу и осталим борцима који за владе Њ.В.Књаза Милана Обреновића падоше 12.13. и 15.децембра 1877.године у борби за ослобођење Горњег Понишавља од Турака. Захвални Пирот и села Округа Пиротског*“. На врху споменика је орао од бронзе са распоном крила од 3 метра и погледом према граду. Споменик је ограђен са 12 камених стубова, висине 50 цм, међусобно повезаних ланцима тако да се споменику, преко два степеника, може прићи са све четири стране“⁷²

Скулптура орла, рад непознатог вајара,⁷³ постављена је на врх споменика који је освећен 29.децембра 1924.године. Бугарски фашисти су 1941.године оскрнавили споменично место, скинули скулптуру орла и однели га у непознатом правцу.⁷⁴

Нову скулптуру орла у бронзи на иницијативу Музеја Понишавља а у сарадњи са ОК ССРН-а и привредним радним организацијама (1977.године), деценију касније, израдио је вајар Паја Ристић⁷⁵. Откривање овог споменика било је на Дан ослобођења Пирота 8.септембра 1987.године.

Постојале су, међутим, дилеме око правог изгледа орла на споменику. На основу прича неких Пироћанаца, скулптура је била двоглави орао, урађена у бакру, са квадратном плочом и четири угравирана слова „с“. Уклоњена је минирањем и пресецањем скулптуре изнад канци орла.

На основу оригиналних фотографија и старих разгледница, скулптура орла је са једном главом. Разлика у уметничком представљању птице, приметна је и постоји. Стари орао имао је крила благо уздигнута, као што их има птица у лету, са главом

⁷² Борислава Лилић, Пироћанци у ратовима од 1912.до 1918, Београд 1989,173

⁷³ Према казивању Јована Јовановића „Француоровог“ из Горњег Матејевца, његов деда који је имао исто име и презиме, радио је споменик ослободиоцима у Тијабари са групом каменорезаца из Горњег Матејевца. Није познато да ли су они то самостално радили као „каменорезачка тајфа“, или преко фирме „Ђовани Берто“ Италијана, који је држао каменорезачку радњу у Београду. На споменику у Пироту био је израђен орао од камена, а на дан отварања споменика говорио је пред спомеником поред других и Јован Јовановић, каменорезац из Горњег Матејевца код Ниша

⁷⁴ Фотографије које поседује Музеј Понишавља у Пироту, показују да је споменик једно време уместо скулптуре орла имао на врху импровизовано звоно које је највероватније коришћено за позив и обавештавање грађанства.

⁷⁵ Павле Ристић (Пирот, 1934.-Београд 2011,академски сликар, бавио се израдом илустрација, идејних решења, плаката, насловних страна, заштитних знакова и израдом скулптура у бронзи: споменик композитора Др.Војислава Вучковића, споменик Николи Тесли , баррелјефе у медаљонима Радоја Домановића, Јована Дучића, Мите Ракића и Светозара Марковића, бисту Драгољуба Јовановића, бисту Уроша Костића...

окренутом полудесно, типична поза за птицу грабљивицу. Крила нове скулптуре су високо извијена у крутом, неприродном положају.

Најновија реконструкција овог споменика била је током 2000. године када је реализован план уређења Тијабарске пијаце са парком.

Споменик ослободиоцима Пирота од Турака у Тијабари, проглашен за културно добро 09.06.1987. (Међуопштински Сл.лист Ниш бр.15/87) одлуком СО Пирот бр.02-020/42-87.

СРПСКО И ГРЧКО ВОЈНИЧКО ГРОБЉЕ

Српско војничко гробље налази се изнад Тијабарског гробља, на узвишењу Метиљавица, на путу Пирот-Градашница, на ограђеном платоу од 1260 м². На њему се налази споменик од гранита у форми коцке са завршетком у облику пирамиде, димензија у основи 2 x 2 м и висине 4 м. На врху споменика је крст а у подножју три степеника. Плоча на којој је исписан текст такође је од гранита, димензија 90 x 60 цм. Реконструкција споменика била је 1987.године. Том приликом скинута је стара плоча и постављена нова са идентичним текстом а у левом доњем углу додат је текст: „Реконструкција Српског војничког гробља извршена је 1987.године. Радовима реконструкције руководио је арх. Александар Блатник, стручни сарадник Завода за заштиту споменика културе у Нишу. Текст на плочи гласи: „Споменик подигнут у славу 7610 див. јунака из Пирота и округа који дадоше своје животе за Краља и Отаџбину у ратовима 1912-1919.године. Слава бесмртницима и вечан помен. Подигнут 1930.године за владавине Н.Б.Краља Александра Карађорђевића“.⁷⁶

За настанак Грчког војничког гробља (једино грчко војничко гробље у Србији), везана је историјска прича која је претходила наредним дешавањима. Наиме, након закључења септембарског мира Савезника са Бугарима 1918.године, цела Југословенска дивизија и делови Тимочке дивизије биле су на простору саме границе Царево Село. Уговором о закљученом примирју, српске јединице нису могле да изврше поседовање бугарске територије па им је у помоћ пристигла грчка 3.дивизија са Пелопонеза. „Будући да је у то време срез Царибродски, данас општина Димитровград, припадао Бугарима, то су делови грчке 3.дивизије, под командом Николаса Трикуписа, доспели у Пирот ради смештаја! Хладна и оштра зима 1918-1919.године, а они лако обучени и не навикнути на оштру климу, покосила је за кратак период 318 официра, подофицира и војника.“⁷⁷ Према најновијим сазнањима грчке војнике није зауставила велика хладноћа, већ епидемија шпанског грипа. Године 1923. и 1924. прикупљене су кости са гробља из села у којима су били распоређени: Извора, Гњилана, Суводола и сахрањене поред Тијабарског Српског војничког гробља. На гробљу је сахрањено 358 војника и официра 3. грчке дивизије из Патре са Пелопонеза. Највише заслуга у томе имала је Катина Левандис (Катина је у ослобођени Пирот стигла са Петром Станковићем, лиферантом српске војске из Волоса). На површини од око 500 метара квадратних

⁷⁶ Борислава Лилић, Српско и Грчко војничко гробље у Пироту, Пирот-Београд 2008, 57 и Пироћанци у ратовима од 1912 до 1918, Београд 1989, 169)

⁷⁷ Борислава Лилић, Пироћанци у ратовима од 1912 до 1918, Београд 1989, 171

1924.године подигнут је мермерни споменик, ширине 1,5 м, висине 10 м, од белог мермера, на чијем се врху у облику слова Т налази рељеф. Рељеф, у белом мермеру, представља грчке војнике-евзоне у маршу, а два круга симболизују грчки и српски народ у заједничком ходу кроз векове. На споменику су стихови: „*За борбу и добро, за које сте пали, Српска земља постала вам је мати. Србина и Грка побратимљује једна ловорова грана која се од ваше крви храни и никада не вене.*“

Септембра 1924.године приређен је помен на новоформираном гробљу у присуству грчких и југословенских војника и цивилних власти као и многобројних грађана. Споменик је освећен 11.новембра 1933.године а споменик је открио, у присуству грчких и југословенских власти, тадашњи председник грчке владе генерал Георгиос Кондилис који је том приликом рекао:“*Земља која вас покрива је лака, јер припада малом српском али јуначком народу, нека буде вечна успомена, као што ће остати и незаборавне велике жртве које сте поднели грчкој држави*“.

Део земљишта на Метиљавици, на коме су сахрањени грчки војници, уступљено је као трајна својина грчкој држави одлуком Одбора Пиротске општине од 12. септембра 1924. бр: 11920. Кроз књигу захвалности, коју је Пироту даривао Коста А. Брацос, трговац из Београда, 5.јануара 1936., читају се утисци о чувању овог гробља „Да се очува мост братства за будућност“. Бригу о споменику након Катине Левандис, преузима породица Сурланцис.

На гробове палих ратника у првом светском рату на Метиљавици, као и на гробу незнаног јунака на Ћелташу, сваке године одржавају се комеморације у знак одавања поште херојима палим за ослобођење Србије. За постављење овог гробља заслужни су Музеј Понишавља Пирот, СУБНОР и Основна школа „29.новембар“ (данас Душко Радовић).

Споменик је данас је у очуваном стању.

Српско и Грчко војничко гробље на Метиљавици као знаменито место 09.06.1987.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.15/87) одлуком СО Пурот бр.02-020/44-87.

МОНАСТИР СВЕТОГ ЈОВАНА БОГОСЛОВА, ПОГАНОВО

Манастир се налази у долини реке Јерме, 25 км јужно од Пирота. Једини је у пиротском крају, посвећен апостолу и јеванђелисти Јовану Богослову и један од ретких средњовековних црквених споменика који је одолео времену.

Манастир Св.Јована Богослова, припада црквеном градитељству из последње четвртине XIV века, а по димензијама и обради сиромашнији је од оних у Поморављу. Таква врста споменика, карактеристична за српске владаре јужно од Шар-планине, после Маричке битке била је непосредно угрожена турским провалама. Како основна повеља није пронађена, ктитори се откривају помоћу натписа, урезаних у камену на западној фасади цркве и на колонетама бочних апсида.

Досадашња археолошка истраживања Завода за заштиту споменика културе у Нишу, била су везана, пре свега, за конзерваторске радове на архитектури и открила су

значајне податке о старијим здањима манастирског комплекса у Поганову⁷⁸, али целокупни простор није могао бити истражен и не треба искључити могућност да ће њихов наставак пружити нову грађу. Поред осталог, истраживања су показала да су манастирске зидине некада штитиле далеко већу и богатију целину него што представља данашњи комплекс. Није откривен ни један старији надгробни натпис на коме би се могли ослонити при утврђивању идентитета ктитора манастира, а откривени гробови не пружају никакве поуздане податке. Ископавања у унутрашњости цркве показала су да на месту данашњег споменика раније није било култног места ни остатака старије архитектуре. Црква је подигнута „из темеља“. Недостатак зиданих гробница у унутрашњости цркве указује на моменат да је ктитор умро пре завршетка зидања задужбине.

Наука доноси неколико тумачења и претпоставки о времену настанка манастирског комплекса. Византолог Андре Грабар, објавио је више радова о Погановском манастиру а путописци: Мита Ракић, арх. Д. Милутиновић и Михајло Валтровић (1878), К. Лиречек, В. Петковић, Ђ. Радојичић, М. Васић и Г. Суботић... сложили су се да су ктитори манастира Константин Дејановић (сестрић цара Душана) и његова ћерка Јелена - једина Српкиња на византијском престолу (била је удата за Манојла II Палеолога). Будући да је Константин Дејановић, односно Драгаш, заједно са краљем Марком живот изгубио у боју на Ровинама, маја 1395. године, градња манастира, морала је бити завршена пре тог боја, а то значи у последњој деценији XIV века. О подизању храма старала се Константинова ћерка Јелена. Њено име је уклесано са именима Константина и Јована Богослова на три посебне кружне камене плоче на западној фасади цркве.⁷⁹

На основу констатације Гојка Суботића, остаје недоумица у покушају да се одреди време оснивања манастира и препознају његови ктитори. Питање је, како он наводи, да ли је Константин био властелин кнеза Лазара, који је извесно време држао пиротски крај или је један од локалних велможа, а можда и ратника деспота Стефана, који се истакао у борби против Мусе. Могуће је, закључио је Ђ. Радојичић да га је један од двојице истоимених велможа подигао при крају XV века, можда на рушевинама неке старије цркве.⁸⁰ Поганово је било изграђено, закључује Г. Суботић, свакако пре 1425. године и новог трајног пада ових крајева под турску власт.

За идентификовање ктитора манастира од велике је важности натпис са двостране иконе из Погановског манастира. То је заветна икона, дар Василисе Јелене, жене деспота Јована Угљеше. Икона је настала након Маричке битке, крајем 1371. у некој уметничкој радионици у Солуну. С једне стране је представа *Чудо у Латоманском манастиру* (Визија пророка Језекиља са Христом Емануилом који седи на дуги, окружен светлошћу и симболима јеванђелиста; испод њега је стеновити предео са бистрим језером и рибама, док су са стране пророци Језекиљ и Авакум) са друге, ликови *Богородице Катафиги* и *Светог Јована Богослова*. а између њих, на златној основи, исписан делом оштећени помен наручиоца: „*Христу Богу верну деспотицу*“.⁸¹ Како је деспот Јован погинуо на празник апостола чије је име носио, Јелена је, молећи

⁷⁸ Г. Томић, Б. Делјанин, М. Митровић, Истраживачки радови на локалитету Поганово, Пирот 1877-1977, Пиротски зборник 8-9 (1979), 211-227

⁷⁹ Радмила Влатковић, Св. Јован Богослов Поганово, Пиротска буна 1836, Зборник радова, Пирот 1997, 299-247

⁸⁰ Борислава Лилић, Историја Пирота, Пирот 1994, 385

⁸¹ Икону је темељно након чишћења 1959. године описао Т. Герасимов, L icone bilaterale de Poganovo au Musee archeologique de Sofia, Cahiers archeologiques X, 1959, 279-288 а питање садржине наручиоца и порекла иконе као и ктитора покренула је Гордана Бабић-Ђорђевић, Полет уметности, Историја српског народа II, Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537), Београд 1982, 158-159 и Р. Тричковић, Манастири у околини Пирота крајем XVI века, Зограф 12, 1981, 82-84

се за спас душе, за главну представу одабрала пророчку визију. Приказ из Латомског манастира преиначен је и проширен елементима који су откривали непосредну везу са Апокалипсом, због чега је на полеђини место добио св.Јован Богослов. „Појава Богородице са епитетом Катафиги (развијен култ у Солуну), имала је двоструко значење: подсећала је на уточиште које је у кући св. Јована мајка Христова нашла и истовремено оличавала прибежиште које је деспотица Јелена тражила.“⁸² Тематика је посебно одабрана и тако остала јединствена, са визијом есхатолошког карактера на предњој и фигурама на задњој страни. Неизвесно је, да ли је слика доспела у Поганово као дар саме деспотице или касније, посредством других личности. Икона је однета из манастира пред крај Првог светског рата. Данас се чува заједно са другим иконама, и црквеним реликвијама, у крипти цркве Александра Невског у Софији.

Црква је имала и вредан иконостас. На основу старе и необјављене фотографије Народног музеја у Софији како објашњава Иванка Гергова⁸³ иконостас је са два реда икона, престоње и Деизисни чин, типичан за олтарске преграде поствизантијског периода. Имао је три улаза. Изнад улаза за протезис и изнад царских двери стоје резбарена надверја, док се над улазом за ђаконикон види обична даска без украса. Међу улазима су две престоње иконе, *Богородица са малим Христом* на престолу иза чијег наслона стоје два арханђела и *Деизис*, где је Христос на престолу, а Богородица и свети Јован Претеча стоје иза наслона. Испод икона су парапетне плоче са орнаментиком дијагоналних линија различитих боја која указује на период XVI –XVII век. Претпоставка је да су сликарске партије на иконостасу радила два зографа с обзиром на различито коришћење боја. Иконостас има резбарију: стабла лозе са лишћем и гроздовима на централном надверју а на северном су три розете око којих се увија крупно лишће. Царске двери подељене су у три појаса, у горњем Соломон и Давид, у центру арханђео Гаврило и Богородица из Благовести а у најнижем св.Василије Велики, св.Јован Златоусти, св.Григорије(?) и св.Атанасије Александријски. Натписи на левом крилу су на грчком, а на десном-словенски. Чин Распећа са дуборезним украсом је изнад централног надверја у чијој основи, под преломљеним луком, је пећина с лобањом. Испод Распећа је натпис у коме су поменута имена људи који су у то време живели у манастиру. Орнаментални репертоар указује на атеље Пимена Зографског.⁸⁴ Делови погановског иконостаса чувају се на три места: у Филијали за старобугарску уметност, Националном историјском музеју и у Националном археолошком музеју код Бугарске академије наука.

У време повољних прилика за деспотовину, манастирски храм је добио само вредне иконе, а не и зидне слике у својој унутрашњости. Требало је да се околности измене и образује нова клима у којој су се могли обезбедити средства и наћи добри уметници за израду фресака. Тоје било тек пред крај века 1499.године.

По просторној шеми, црква припада моравском типу градње али се истовремено надовезује на српско средњовековно градитељство и византијско искуство. Основа храма је у облику триконхоса. Има наос, припрату (нартекс) и спољашњу припрату (егзонартекс) који је подигнут у XIX веку на темељима старог. Над централним простором наоса је тамбур који носи два уздужна свода брода и две попречне аркаде које обухватају бочне апсиде и сливају се у доњим деловима са зидовима наоса. Изнад тамбура је осмострана купола. Непостојање унутрашњих пиластра чини Поганово најскромнијом црквом моравског стила.⁸⁵ Изнад припрате је кула-звоник квадратне

⁸² Гојко Суботић, Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова, Саопштења, XXV, Београд 1993, 25

⁸³ Иванка Гергова, Иконостас из Погановског манастира, Ниш и Византија VIII, Ниш 2010, 367-378

⁸⁴ М.Машнић, Прилог проучавању старог карпинског иконостаса, Ниш и Византија IV, 2006, 375-379

⁸⁵ Радмила Влатковић, Св.Јован Богослов Поганово, Пиротска буна 1836., Зборник радова, Пирот 1997.

основе. На звонику су истакнути фронтони а над њима је двосливни кров супротстављен кровној конструкцији над наосом. Под цркве је покривен каменим четвртастим плочама.

Црква је грађена од ломљеног камена, пешчара и кречњака а опека је декоративни елемент. Унутрашњост цркве је мрачна јер светлост слабо продире кроз узане прозоре, подсећају на пушкарнице (седам прозора на тамбуру и три на апсидама). Источни прозор на олтарској апсиди је широк споља 8 цм а изнутра 32 цм, а оба бочна су 43 цм изнутра 58 цм. Бочни су подељени вертикалном каменом колоном на којој су уклесана имена Јована Богослова, а на северном прозору Константина.⁸⁶

Натпис изнад улаза у наос говори о времену настанка фреско сликарства: 24.октобар 1499. Унутрашњост манастирске цркве није истовремено добила зидно сликарство. Програм зидне декорације садржи, поред уобичајених сцена и фигура (у калоти куполе Христос Пантократор и Божанска литургија, у тамбуру пророци, у пандатифима јеванђелисти, на највишим површинама источног и западног травеја Велики празници, у сферним деловима бочних конхи сцене из Богородичиног живота), ретке тематске целине: Извори премудрости, алегоријски Златоустог и Григорија Богослова. Испод тече низ Страдања Христовог, развијен у непрекидном казивању. У апсиди је Богородица са Христом, Причешће апостола и Поклоњење Агнецу. Фреско ансамбл заокружује у најнижим зонама попрсја мученика, стојеће фигуре ратника, апостола, монаха, пустињака, светих жена и врача. На западном зиду стоје фигуре ктитора Константина и Јелене а на северном зиду пустиножитељи Јован Рилски и Јоаким Сарандапорски. У северној певници су светитељи св.Симеон Немања и св.Сава Српски.

Мајстори фресака динамичним приказима историјске, алегоријске и симболичне садржине, створили су сложену фреско-декорацију, у којој се прожимају уметничка искуства Балкана и традиција локалне костурске средине, из које су ови сликари и потекли и ширили византијски утисак у сликарству исказујући уметничку индивидуалност. Звучне боје, чврста форма, цртеж сигуран и тврд, понекад и незграпне фигуре неспретног става али стварног израза лица, препознатљиви облици архитектуре и пејзажа, као и појединости из свакодневног живота, основне су одлике погановских фресака.⁸⁷

Истраживачко-конзерваторски радови на манастирском комплексу започети су 1966. године а трајали су до 1974. под стручним надзором Завода за заштиту споменика културе из Ниша. Обављени су конзерваторски радови на архитектури и извршено је чишћење фресака. Данас Манастир св.Јована Богослова врло очуван и заштићен објекат са решеном инфра-структуром, изграђеним прилазом а у току је градња и новог конака.

Манастир св. Јована Богослова код Поганова проглашен је за споменик културе 1949. а за споменик културе од великог значаја 1979

⁸⁶ Г.Томић, Б.Делњанин, М.Митровић, Истраживачки радови на локалитету Поганово, Пирот 1877-1977, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979,211-227

⁸⁷ Б.Живковић,Споменици српског сликарства средњег века 5,Поганово, цртежи фресака, Републички завод за заштиту споменика, Београд 1986;

МОНАСТИР ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ, СУКОВО

На десној обали реке Јерме, 18 км од Пирота, под брдом, смештен је манастирски комплекс који образују црква, невелико манастирско гробље непосредно уз њу, велики, некада репрезентативан спратни конак североисточно од цркве и мањи конак у коме је смештена зимска капела. Новоизграђени конак и неколико економских зграда формирају скупину на јужном прилазу цркви.

Према наводима историчара, Суково је постојало још у доба Римљана и носило је назив *Mutatio Translitaе*. Након покрштавања Словена, имало је улогу верског и административног центра. Мирко Живановић⁸⁸ - каже ...“да је било zgodно место за манастир и можда су још и Римљани подигли неку малу црквицу.“ М.Ђ.Миличевић⁸⁹ наводи „...да је Суковски манастир посвећен такође светој Богородици, на десном брегу реке Јерме (Суковске), у селу Сукову. Ову богомољу подигли су побожном ревношћу и трудом неки младић Виден и поп Јован из Горњег Крупца. Манастир је овај лепо озидан, добро је имање стекао, и уживао уважење околнога света...”

Али поуздано знамо да је данашњи Суковски манастир подигнут 1859. што се види из једног записа у њему и то на развалинама неког старог манастира, које је пронашао неки Венијамин... За подизање богомоље била је потребна царска дозвола-ферман који је прибављен 1856. године. У преводу он гласи: „У име Свевизишега, Абдул Меџид, син Махмутов, свагда победилац, Бејлер Бегу Мутесарифу нишког вилајета-Румелијски Бејлербегу, носиоцу царског ордена Меџидије III степена, уживаоцу моје велике Царске милости и части, Васив паша нека се на својој величини овековечи. Узору (урмику) правосуђа пиротском мелвини (кадија) нека му се знање умножи. Окружном Мудуру и месним племићима, који се међу својим друговима одликују, нека им се части умноже“⁹⁰. Цариградско-грчки патријарх молио је високу царску дозволу, да се иста црква поправи (обнови) и то да буде 24 аршина дугачка, 18 аршина широка и 13 аршина висока. О времену подизања цркве говори запис на западној фасади изнад прозора, уклесаног на самом зиду: „Поче се лето 1857. Заврши се лето 1859“.

Црква је посвећена Успењу Богородице. Зидана је клесаним каменом. Има куполу чији се осмострани тамбур ослања на слободне носаче и простор проширен ниским полукружним певничким конхама. Олтарска апсида је аналогног облика и у основи се образује триконхос. Зидана, према натпису, 1859. вештином мајстора Милча Гоге, који је своје име уклесао на кружном камену и узидео га у врх северне фасаде уз помоћ Матеје Нешића из села Изатовци и мештана Делка Јовановића, Милка Веселиновића и Ранђела Пејчића. У унутрашњости, зидним сликама црква је украшена 1869. (запис изнад средњих улазних врата) док је западна фасада осликана 1871. Секо декорацију извели су образописци Васил Поп Христов и Ристо, у духу самоковске школе (запис на зиду који гласи: Образописец Васил поп Христов од Самоков од 1869 лето“).⁹¹ Зидно сликарство представља хронолошки пресек историје Старог завета (св.Сава и Симеон Мироточиви, Ваведење, Кирило и Методије...), циклус светих мученика (св. Митрофан и Харитон, св.Марина, св.Кирик и Јулита, св.Мина, св.Теодор Стратилат ...), српски светитељи: краљ Милутин и Стефан Дечански⁹². У ниши десне певнице је чувена представа св.Христифора са магарећом главом, ретка у иконографији и фреско сликарству не само у српским манастирима.⁹³ У олтарском

⁸⁸ Мирко Живановић, Нишавље, Пирот 1933, 51

⁸⁹ М.Ђ.Миличевић, Краљевина Србија, нови крајеви, Београд 1884, 180

⁹⁰ Д.Теодор Титов, Преглед Епархије нишке, 1926, 398-390

⁹¹ Прота Љубомир Ј.Антић, Манастир Свете Богородице у Сукову код Пирота, Пирот 1978

⁹² Гласник патријаршијски, бр.3-1976, 54

простору је велика сцена Богородице раширених руку („Ширшаја небес“), изнад ње Тајна вечера а испод сцена Свечане литургије.

Иконостас у три нивоа са дуборезом и позлатом израђен је 1868.године. Испод престоних икона (на десној страни је Исус Христос, св.Јован Крститељ, рођење св.Богородице, Архиђакон Стефан, св.Јован Рилски, на левој страни је Богородица са Христом, сцена Успење Богородице, св.Никола, св.Арханђел Михаило, св. Апостоли Петар и Павле), су сцене из Старог завета (Адам и Ева у рају, Каин убија Авеља, Аврам и Исак, потоп и Ноје, пророк Мојсије). Царске двери, поред сцене са Благовестима у доњем делу су са представом св.Јована Златоустог, св.Василија Великог (с леве стране) и св.Григорија Богослова и св. Николе (с десне стране).

Зидови приправе су осликани знатно касније (1947.године). На самом улазу у припрату с леве стране је заједничка гробница оснивача манастира попа Јована и монаха Венијамина. Фреско декорација је мањег квалитета и представља сцене Страшног суда и Апостол Петар са кључевима у рукама уводи праведнике у рај а ђаво грешнике у пакао.

Поред цркве, манастир има своју капелу која је подигнута 1925.године а посвећена је Успењу св. Богородице. Користи се за службу у зимским месецима. Звонара је подигнута 1859.године од слабог материјала (Једренским миром 1826.године и Хатишерифом 1830., могло се помишљати на звона, до тада је позив на службу објављиван клепеталима, које су верни вешали о какво дрво или греду), па је нова сазидана од стране руско-светогорског братства 1920. на узвишици између капеле и цркве.⁹⁴ Звонара има пет звона различитих приложника. На највећем звону је текст: “Ово звоно приложише општине Великојовановачка и Крупачка манастиру Суковском под владом Књаза ослободиоца Милана Обреновића IV, митрополита Михаила и манастирског старешине игумана Партенија. Ово звоно ливено чрез Ђорђа Ђота и синова у Вршићу 1880.године“.

У извештају уметничком одбору Српског ученог друштва, архитекте Драгутин Милутиновић и Михајло Валтровић написали су „да је живопис овог манастира пун дречећих и немешаних боја“.⁹⁵ Стилски, фреско-композиције Суковског манастира немају посебну уметничку вредност али је представљена цела историја старозаветне, хришћанске и српске цркве.

Манастир је више пута страдао, пљачкан је од стране Черкеза и Бугара и том приликом однети су значајни предмети. Епископ нишки Доситеј 1920.године, управу манастира поверио је „Руском светогорском братству“ које је реновирало цркву, подигло малу капелу и преселило звонару на друго место. Пред крај Другог светског рата јеромонах Серафим однео је у Софију посребрени крст, архијерејску митру, неколико пиротских ћилимова и друге ствари.

У манастиру се чува већа збирка руских штампаних књига, иконе Деизисног чина и празничне иконе, настале средином XIX века пренете из Планинице и цркве у Војнеговцу.

Приликом конзервације 1974. у поткуполном простору пронађена је грнчарија-китене стовне, од беле, енгобиране керамике, укупно 82 предмета (већи део је данас у Музеју Понишавља). Једни су мишљења да је грнчарија постављена у куполи да би

⁹³ Према источним житијима, мученик потиче од неког племена људождера, тзв.псоглавих (на грчком кинкефалон) и звао се Репровос. У једном ратном походу војска цара декија наиђе у пустињи на те чудне људе, па ухвати младића Репровоса и пошаље га у Рим као нешто егзотично цару Декија на забаву. Упознавши се ту са хришћанством, крсти се и при крштењу добије људски лик и име Христофор

⁹⁴ П.Гагулић,Споменица саборног храма у Врању 1958, 35

⁹⁵ Борислава Лилић, Оданост Срба вери и традицији, Ниш 2000, 110

црква имала бољу акустику, док други мисле да је шупљи простор требало попунити неким лаким материјалом па је искоришћена грнчарија као најбоље решење.

За Суковски манастир везано је и постојање метоха⁹⁶ који су имали велики утицај на верски живот Пироћанаца „О метосима и њиховим имањима водили су рачуна турси и Синод- стара установа која се још звала и Тајни суд, који је установљен у Пироту, а сачињавали су га виђенији људи, чорбације.⁹⁷ Синод се задржао све до ослобођења од Турака.“⁹⁸

Суковски манастир имао је више фаза у процесу рестаурације од 1974.године када су санирни кровни покривачи до најновијих када су рађени конаци. У току је израда нове припрате. Евидентно је, међутим, да влага угрожава цркву па је потребно утврдити њен извор и одредити санационе мере.

Манастир св. Богородице у Сукову, проглашен за споменик културе 13.03.1968. (Р.РЗЗСК Ниш бр.19/68),

МАНАСТИР СВЕТОГ НИКОЛЕ, ПЛАНИНИЦА

Налази се на 18 км од бугарске границе и 20 километара од Пирота на десној обали реке Јерме, између села Горња Држина и Планиница. По народном веровању да би црква била сакривена, саграђена је са доње стране пута који је водио у Трн. Како неки казују црква је била на таквом месту да „пролазници не чују ни кукурикање петлова“. Наиме, веровање је да је црква подигнута на месту на којем се раније налазила нека старија црква, око које су се налазиле појате са стадима коза.⁹⁹

Упоредним анализама сличних примера архитектуре, проучавањем облика, начина и места грађевине највише основа има за мишљење да је црква грађена крајем XVI или почетком XVII века.¹⁰⁰

⁹⁶ Метоси су иначе имања великих српских манастира, царских лаври Хиландара, Дечана и Студенице а имали су делове и у Пиротској вароши и околним селима. Суковски метох одржао се до двадесетих година прошлога века у близини Старе цркве на Пазару. Калуђери који су били њихови чувари, вршили су истовремено и црквене обреде везане за прославу великих верких и националних празника; убирали приходе од метоха; купили милостињу и организовали ходочашћа. Ови метоси и многе цркве по околним селима никле су после 1761. године када је у Пироту установљена Митрополија-Нишавска Епархија Горње Мезије и имали су заштитничку улогу у одржавању верске и националне свести.

⁹⁷ Синод је црквено- школска општинска управа, на чијем је челу био митрополит или иконом; звала се још и Тајни суд. Установљена је у Пироту од виђенијих чорбација а задржала се до ослобођења од турске власти 1877. Чланови синода (у Пироту се звао Митрополија), били су одабрани грађани, међу којима се помињу Неша Филиповић, Виден Јовановић, Димитрије Петровић, Гога Ценовић, Хаџи Павел, Ђел Петар. Чланови су бирани на збору виђенијих грађана и еснафа. Хаџи Нешиним ангажовањем, први пут су се у Пироту почеле да састају чорбације 1840. године, и то у Хајдукоглиној кафани. У њој је први пут почео да ради народни одбор-суд, али углавном тајно.

⁹⁸ Др. Илија Николић, Тефтер Нишавске митрополије, Музеј Понишавља Пирот 1976;

⁹⁹ Мирко Станимировић, Црква Свети Никола код Планинице, Ниш 2010,31

¹⁰⁰ Прибислав Симић, Црквена уметност, Задужбина Хиландара, Београд 2000,300

Начин градње указује на једноставну архитектуру, типичну за сеоске сакралне грађевине из времена турске доминације са основом у облику упрошћеног триконхоса из XVI века, чије су све апсиде полукружног облика. Све три конхе су и споља и изнутра полукружне, истог радијуса и засведене полукалотом. Осветљене су са по једним малим прозором. Ширина апсиде је повећана на скоро целу ширину брода и то у делу до висине од једног метра. Чини се да је откопавањем терена у који је била укопана црква откривен део темеља апсиде, па је дозидан. На то указују новопостављене плоче у стилу крова апсиде. Изнад апсиде је још један мали прозор и та четири прозора су, не укључујући улазна врата, једино осветљење цркве. Прозори су једнокрилни са конусним завршецима према споља попут пушкарнице. Црква је засведена полуобличастим сводом који је исте висине целом дужином а на средини је ојачан дрвеним и металним затегама. Наос је покривен двосливним кровом са покривачем од црепа, на дрвеној конструкцији. Плоче које су некада имале улогу покривача, уграђене су у партер конака, највероватније приликом последњих интервенције на конаку (2008/9.године). Конхе су покривене ћерамидом, северна и јужна имају кровни венац на истој коти, док је ката апсиде виша.

Зидана је од ломљеног камена, пешчара и тесане сиге. Зидови су веома масивни, дебљине око 70 см, покривени слојем малтера на северном и западном зиду. По начину израде претпоставља се да је црква грађена у једној фази. Садашњи под у цркви је од изливеног бетона, претходно је био од камених плоча чији се остаци налазе испред улаза. Под је у једном нивоу и пресечен је простором на коме се налазио иконостас.

Венци на цркви су постављени у три нивоа. Први је у висини доње ивице покривача конхи, други у средини размака између првог и кровног венца. Рађени су од камених плоча дебљине 10 см а дужине 50 см са испустом од 20 см. Унутрашње зидне површине живописане су у целини 1696.(1606) о чему говори и натпис изнад улаза на западном зиду. „*Са благословом Оца уз помоћ Сина и остварењем Светог Духа, овај храм, посвећен чудотворцу Николи започе да се живописише априла и заврши се 22.априла 1606. Године у време духовника Стефана*“. Тематика живописа у складу је са временом настанка. Фреске су распоређене на западној фасади и унутар храма у зонама.¹⁰¹ У доњој зони су светитељи, мученици и ратници. У горњој зони су сцене Великих празника на источном зиду су Успење и Благовести, а на јужном сцене Рођења Христовог, Срећења и Крштења. На западном зиду су композиције Преображења и Успења Богородице. На источном зиду, у апсиди је Богородица Платитера (која шири небо), а испод ње Поклон Жртвама. Натписи су избрисани па се препознају свети Анастас, свети Василије Велики, свети Јован Златоуст и свети Григорије Богослов. У олтарском простору је још и сцена Виђење Петра Александријског. Испод низа светаца у медаљонима је појас са целим фигурама: ђакон свети Стефан до нише на југу, конха на јужном зиду је вероватно била са представом Преподобног, даље су свети Теодор Стратилат, свети Теодор Тирон и свети Панталејмон. На западном зиду су Арханђел Михаило са леве и свети Константин и Јелена с десне стране. Свети Нестор, свети Димитрије и свети Ђорђе штите храм са северне стране а у конхи је био Деизис, у своду је Христ Пантократор. На спољном западном зиду у лунети над улазом је представа светог Николе а околу је представа Страшног суда. С.Пејић илуструјући примену сцене Страшног суда говори о томе „да само на територији Пећке Патријаршије, од пада под турску власт до сеобе у крајеве преко Дунава и Саве, ова композиција је део живописа више од 30 споменика.“¹⁰² Страшни суд нас чека пре него што уђемо у цркву на молитву или службу, па је његово уобичајено место источни зид припрате или фасадна

¹⁰¹ Е.Лакова, Ј.Симов, Манастир у Планиници-духовни споменик који се гаси, Цариброд бр 2, Димитровград, 2000,14-16;

¹⁰² Светлана Пејић, Манастир Пустиња, Саопштења, Београд,77

слика заклоњена тремом (у црквама без припрате). Али без обзира на специфичности које поседује фреско сликарство у цркви св.Николе, многи су мишљења да је оно у оквирима византијске традиције. „Као што архитектура ове цркве није донела ништа ново у погледу грађења, тако је и фреско сликарство остало у оквирима подражавања великих узора“.¹⁰³

Црква је имала дрвени иконостас са иконама, непознатог мајстора, које су нестале осамдесетих година XX века. Данас је у функцији нова преграда са неколико покретних целивајућих икона.

У манастирском комплексу налази се мањи конак и економски објекти.

Манастир св. Николе у Планиници, проглашен за културно добро од 09.05.1967(Р.РЗЗСК Ниш бр.11/2-66)

МОНАСТИР СВЕТОГ ЂОРЂА, ТЕМСКА

И данас активан, манастир Темска налази се на старом путу Пирот-Књажевац, 18 км. од Пирота између села Темска и средњовековног утврђења Темац.

Црква манастира Темска у науци је третирана као објекат XVI века. „Кад је овај манастир подигнут, ко га је и кад подигао не зна се, бележи Милан.С.Анђелковић,¹⁰⁴ но по цркви њеној грађевини и величини, види се да је из доба наших Немањића.“ Народно, пак предање о том манастиру вели, да је овај манастир саградио неки хајдук, из села Рудиња.

Најзначајнији део манастирске целине представља црква, коју чине три сукцесивно настале просторне јединице-трем (егзонартекс XVIII век), припрата (нартекс 1654.год.) и црква (наос са олтарским простором, 1576. год.). Црква је триконхалне основе, моравског типа градње са куполом, зидана највероватније око 1575. у локалном маниру. Олтарска и певничке апсиде су споља и изнутра полукружне засведене наглашеном полукалотом. Просторно решење је у облику сажетог уписаног крста са надвишеном куполом, споља осмостраном а унутра кружне основе са полукружним тордираним стубићима. У тамбуру кубета је осам издужених прозора са хоризонталним завршетком. Црква је малих димензија дужине 19,5м а ширине 5,97м без бочних апсида а висине са куполом 9 м. Нартекс је засведен полуобличастим сводом. Висина зида до почетка свода је 2,36 м а распон свода 4,47 м. „Зидови припрате су тањи од наоса и нису повезани са њим што указује на чињеницу да нартекс није зидан у време када и наос. Грађена је од ломљеног камена и сиге при чему су лукови ниша, полуобличасти сводови и поткровни венци искључиво од сиге. Зидна платна немају архитектонских украса. Фасада је разуђена апсидама, призиданим тремом и надвишеном куполом. Прозори су мали и завршавају се архитравно. Црква нема сокла а изнад улаза је ниша са представом Св.Ђорђа, патрона цркве.“¹⁰⁵

Живопис у манастирској цркви налази се у олтарском простору, наосу и припрати као и на западном зиду спољашње припрате. Постоје датуми о фрескописању

¹⁰³ Прибислав Симић, Црквена уметност, Задужбина Хиландара, Београд 2000, 301

¹⁰⁴ Милан С.Анђелковић, Глас, Црквени календар са Шематизмом Нишке епархије, Ниш1899,110-122

¹⁰⁵ Леонтије Павловић, Манастир Темска, Смедерево1966, 25;
Владимир Р.Петковић,Старине, Београд 1923,

са ретушем. Према фреско-натпису на надвратнику западног зида изнад царских врата, зна се да је наос живописан 1576. од 10. маја до 21. јула. О сликању нартекса постоје два истовремена натписа. Први је такође изнад царских врата, са источне стране који се продужује на северном зиду припрате испод прозора. Из ових текстова сазнаје се да је припрата живописана 1654. од 5. септембра до 15. октобра. Нема потписа живописаца али је очигледно да су радиле две сликарске групе, заслугом игумана Захарија. У натписима и ротулусима (свитцима) наоса виде се такође два рукописа. Претпоставља се да је сликар био Србин, али је имао грчке предлошке приликом боравка а подаци добијени из иконографије, језиком и сликарством указују на присуство и сликара из Метохије који је радио српске свеце и великодостојнике као и сцене које Темску везују са Пећком патријаршијом и Дечанима. „Црква је изнутра сва живописана, описује Мита Ракић,¹⁰⁶ почев од патоса, па до врха малог и лепог кубета. Живопис је прекрасан, на једном месту у припрати огуљен је леп, а испод њега види се други, старији живопис.“

Зографи су извели програмски опсежну фреско целину. У полукалоти апсиде је представа Богородице Оранс са Христом Младенцем који благосиља. У другој зони је Евхаристија са апостолима а свечана литургија са архијерејима и свицима на којима су исписани литургијски текстови. По средини испод олтарског прозора је сцена Поклоњења агнецу. У протезису фреска Мртвог Христа премазана је слојем друге боје. У куполи изнад наоса је уобичајена сцена Христа Пантократора, испод су шестокрилни серафими а у тамбуру Божанска литургија, изнад пандатифа је појас са медаљонима међу њима је и медаљон Христа Младенца који благосиља са обе руке, на пандатифима су јеванђелисти. Живопис наоса је са сценама из Христовог страдања.

Посебно се истичу сцене: *Успење Богородице*, на западном зиду наоса (ова композиција се сматра најлепшом и најоригиналнијом у манастирској цркви, овде апостоли по Вазнесењу скупљају 12 облака па композиција указује на блискост антике, јер у њој живи успомена на класичну Аристофанову комедију „Облаци“), затим, илустрација *Полагње Христа у гроб*, држи се апокрифа, а не Јовановог јеванђеља, *Страшни суд*, говори да су и домаће традиције утицале на стварање и *легенде из живота св. Ђорђа*, на јужном, западном и северном зиду нартекса. Правоугаона припрата дозидана је и живописана у време игумана Симеона 1654. преко старог живописа. Првобитне фреске су усечене два до три сантиметра, да би носиле горњи слој живописа који данас постоји само на западној страни наоса у јужном делу фасаде. Старији живопис био је заштићен неком ранијом припратом.

Егзонартекс је отворен и засведен као трем на зиданим аркадама са полуобличастим сводом. Преградни зид између нартекса и егзонартекса убачен је накнадно а трем је имао функцију да штити фасадни украс. На западној фасади егзонартекса налазе се две сцене са једне и друге стране врата. Јужна приказује св. Димитрија, северно св. Георгија. Горња површина изнад улаза је без фреско сликарства. У оквиру живописа значајно место заузимају фреске са орнаментиком која је слободно дата без посебне типологије...

Иконостас цркве имао је натпис из 1735. године а знатно је оштећен у српско-турском рату 1876/7. Од старог иконостаса остале су само престоне иконе и двери који су због оштећења пребачени у једном делу припрате.

У манастиру има двадесетак различито датованих натписа: у цркви, на надгробним споменицима, у књигама, угребаних у живопис фасаде, а има и оних који су црним мастилом утиснути на саме фреске (осам натписа на грчком језику). Континуирани монашки живот оставио је материјалне трагове и може се пратити не

¹⁰⁶Мита Ракић, Из Нове Србије, Отаџбина 5, Београд 1880,605

само кроз обнове храма (најобимнија била 1699-1703) и изградњу трију конака у порти, већ и дугогодишњим радом школе у конаку средином XIX века.

Манастир је седамдесетих година XIX века страдао од Черкеза који су манастир и цркву опљачкали. Као важан духовни центар, Темска је тада имала просветитељски значај.

У порти цркве налазе се гробови калуђера а поред олтара је гроб Милутина Карановића који је са 105 војника у борби код Нишора погинуо 13. децембра 1877.

Прве опсежније радове на конзервацији манастирске цркве спровео је Завод за заштиту споменика културе из Ниша 1970.године, детаљним снимањем постојећег стања и комплетним истраживањем архитектуре. Конзерваторско-рестаураторски радови спроведени су: на кубету са куполом, кубичном постољу зидовима и сводним конструкцијама.¹⁰⁷ Након опсежних радова (статичка консолидација горњег конструктивног склопа, реконструкција венаца и постављање новог кровног покривача), донети су и одређени закључци: да је црква манастира Темска један од оних објеката настала негде у провинцији, на периферији градитељске делатности; да је црква од грађења до наших дана често обнављана или поправљања, чиме је знатно измењен њен аутентични изглед; са резервом се прихвата да је црква подигнута пре 1576. на остацима неког старијег храма и није утврђено како је тада изгледала а истичу се три фазе након изградње: живописање 1576, изградња припрате 1654 и фаза Партенијеве велике обнове од 1699-1703.године.

Данас манастирски комплекс чине: црква, конаци, трпезарија и пространа порта.

Континуираном бригом, стручним надзором и одржавањем црква са коначима представља добро сачуван споменик културе.

Манастир св. Ђорђа у Темској, проглашен је за културно добро од 06.03.1948. (Р.РЗСК бр.387) а спомеником културе од великог значаја 28.06. 1983. (Сл.гл.СР.Србије бр.28/83) одлуком Скупштине РЗК и одлуком Скупштине СР Србије од 05.05.1983.

ЦРКВА ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДЊЕГ, ЗАВОЈ

Црква св.Тројице у Завоју или св. Вазнесења господњег данас не постоји. Услед поплаве 1963.године, која је подстакла изградњу акумулационог језера на реци Височици у близини Пирота, црква је демонтирана а њене фреске пренете на платно. Читав поступак изведен је с мишљу о премештању цркве на нову локацију која неће бити угрожена водом вештачког језера. Иако је приликом опсежних радова грађевина добро документована шира истраживања нису вршена, материјал није публикован, нити је до данас црква обновљена. Користећи документацију која се чува у

¹⁰⁷ Александар Радовић, Манастир Темска, Истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови 1970, Саопштења X, Београд 1974, 126-138

Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду и Музеју Понишавља у Пироту, овај текст је писан на основу црно-белих фотографија, што је условило мањкавости по питањима стила-колорита и волуминозности пре свега.

По архитектонском типу и основним одликама сликарства, црква у Завоју припада групи сродних храмова у јужним областима источне Србије, какви су сачувани у Планиници(1606), Доњој Лисини (1610),Сињцу(1618)...па временом настанка завојске цркве свакако треба сматрати прве деценије XVII века. Храм је 1866. добио нову спољну припрату која је зидана од квадера тесаног камена, ређаним у правилне водоравне редове засведена полуобличастим сводом. Том приликом је пресликана западна фасада и највероватније, подигнут звоник и конак.¹⁰⁸

Црква у Завоју је била подигнута на месту старог гробља као једнобродна сводна грађевина са малом полукружном апсидом 8 x 5м а живописана крајем XVI и почетком XVII века. Наос је био полукружно засведен, а конха затворена полукалотом. Свод су учвршћивале две дрвене греде, од којих је источна и првобитно била искоришћена као носач иконостасне конструкције. Двословни кров благог нагиба био је покривен каменим плочама. „У пеоскомидији су постојале две нише-пространа, полукружна, на источном зиду и правоугаона на северном, док је ђаконикон био обележен само правоугаоном нишом на јужном зиду. Шири једноделни прозори били су распоређени тако да се један налазио у оси апсиде и по један на подужим зидовима. У цркву се улазило са западне стране. Масивни зидови од притесаног камена имали су на фасади брижљиво обрађене спојнице. Декоративни архитектонски елементи били су сведени на плитки лук уклесан на натпрозорнику апсидалног отвора, профилисани таласасти венац од сиге, којим је био завршен источни зид, и истурени лук на западној фасади

Читава унутрашњост и западна прочеље цркве били су живописани. Ктиторски фреско- натпис био је исписан на западној фасади, у пољу између архитрава врата и линете са представом патрона. . “¹⁰⁹

Распоред живописа следио је схему карактеристичну за сеоске храмове настале по обнови Пећке патријаршије. Уобичајена декорација олтарског простора, сцене из циклуса Великих празника и појединачне светитељске-у целој фигури, допојасно или у медаљонима-чинили су програм ове сликане целине, који је допуњавала композиција Страшног суда на западној фасади.

На истакнутом месту у храму били су портрети *св. Симеона Немање и св. Саве*, што указује на могућност да је црква грађена у време када је пиротски крај био под јурисдикцијом Пећке патријаршије а групи занимљивих фресака припадају још композиције са представама *Прохора Пчињског, Јована Рилског и Јоакима Осоговског, сцена Преображења, Христов улаз у Јерусалим*, затим *дванаест апостола* и друге. Посебно се истиче представа *Piete*, као самосталне композиције ретке у уметности земаља православне орјентације. Као спорадична појава у поствизантијско време тумачи се прихватањем италокритских образаца као посредника. По обнови Пећке патријаршије, на супрот бројним сликама мртвог Христа у гробу, представа *Pieta* запажена је једино у ниши проскомидије цркве св. Тројице у Завоју. „Мртви Христос приказан је до бедара обмотаних перизомом главе благо нагнуте ка десном рамену и танких руку укрштених у висини стомака. Усправљено тело прекинуто је правоугаоником саркофага. Од елемената који би указали на мучење насликан је само трнов венац. Иако спуштених горњих капака, Христове очи су отворене, док преломљени лук обрва наговештава грч. Испод танких бркова кратка брада је подељена у праменове, а два увојка дуге косе падају на левом рамену. Допојасно представљена Богородица стоји иза саркофага, привијајући уз себе мртвог сина: леву руку пребацила

¹⁰⁸ Митрополит Михаило, Православна српска црква у Краљевини Србији, Београд 1895

¹⁰⁹ Светлана Пејић, Живопис цркве Св. Тројице у Завоју, Саопштења XXV, Београд 1993, 154

је преко његовог рамена, десна јој је на Христовој подлактици, образ прислоњен уз његову главу. Насликана је без израза бола, погледа упртог у сина. Испод мафориона, провирује марама која јој је покривала косу. Крстати нимб Христа прекинут је главом Богородице, а њен је нимб приказан у сегменту. Иза двеју фигура је крст на позадини подељеној у два бојена регистра.¹¹⁰ Описаној слици било је могуће наћи тек две аналогije у монументалном сликарству: у Сучевници у Молдавији из око 1600. године и у цркви у Арбанасима у Бугарској из средине XVII века. Најсличније завојској фресци биле би икона *Цар славе из Ивилона*, XVI век, као и детаљ *Оплакивање једнородног сина* на горњој десној табли чувене четвороделне иконе са иконостаса Благовештенског сабора московског Кремља из средине XVI века.

Занимљива паралела јавља се још у једној техници-ксилографији. Реч је о дрворезној матрици из хиландарске ризнице са представом *Распећа* и четири светитељска попрсја са друге стране (XVI век). Насликана у оквиру циклуса Великих празника, *Распеће* је једна од ликовних најуспелијих и најуравнотеженијих композиција у завојској цркви. Око крста са распетим Христом симетрично су распоређене две групе: Богородица и три жене са једне, а св. Јован и сатник Лонгин са друге стране. Иако се међу руским и италокритским иконама XVI века могу наћи слична композициона решења, постоје елементи који указују да се у хиландарском дрворезу препозна предложак *Распећа* у Завоју.

О завојској цркви поузданих историјских података нема. Иконографске и стилске одлике упућују на прве деценије XVII века као највероватније време настанка живописа, а сликари су – судећи пре свега по сигурно изведеним сигнатурама-свакако били Срби. Утолико је била необичнија појава слике *Pieta*, слике италокритског духа, у проскомидији скромне сеоске цркве у долини Височице. Ако се, међутим, имају у виду живе везе које је обновљена Пећка патријаршија одржавала са Хиландаром, продор разноликих ликовних утицаја са Свете Горе у српску средину сасвим је разумљив. Штампана икона на хартији која се лако добија умножавањем била је доступна великом броју људи. Имајући отисак *Распећа* у рукама, сликари су га могли искористити за две зидне слике у Завоју.¹¹¹

И колико год мала сликана завојска целина открива низ специфичних појединости. Како зографи нису ни именом ни статусом познате личности, о њима се на основу зидних слика може нешто одређеније закључити. “Најпре, како закључује Светлана Пејић, вишеструко истицање васкрсних тема (*Мироноснице на гробу*, *Христос се јавља женама*, *Силазак у Ад* и *Страшни суд*) намеће идеју о другом Христовом доласку као основну програмску замисао живописа. Текстови исписивани на свицима уз сцене Великих празника (Благовести, Преображење, Успење), али и литургијски изводи на ротулусима светих отаца, одражавају спретно коришћење богослужбених књига. Чак и када се приступа необичном компоновању-арханђели уз сцену Успења, на пример-цитати су изабрани брижљиво и целисходно. Три ђаконске фигуре у простору олтара представљају реткост у овако малим храмовима¹¹² И у зони медаљона и стојећих фигура одабрани су локални светитељи, чије је култове неговала и ширила Пећка патријаршија после обнове желећи да учврсти свој положај. Велики број дугачких натписа на свицима као и опширне сигнатуре сведоче да су сликари били Срби, уз то писмени вешто користећи графичке предлошке.

На скидању фресака радила је екипа од дванаест људи, махом академских сликара, међу њима Милан Ђокић и Милан Станојев као и хемичар конзерватор Јован

¹¹⁰ Светлана Пејић, *Pieta* у зидном сликарству XVII века у Србији, Лесковачки зборник XXXIII, Лесковац 1993, 175

¹¹¹ Наведено дело, 177

¹¹² Светлана Пејић, Живопис цркве Св. Тројице у Завоју, Саопштења XXV, Београд 1993, 168

Васић. Скинуто је укупно четрдесет фрагмената у величини од 100 квадратних метара. Конзерватор Звонимир Зековић пореди стил сликања мајстора Погановског манастира са стилем сликања Завојске цркве.

Екипа коју су чинили С.Душанић и Р.Николић, из Републичког завода за заштиту споменика културе, и В.Петровић, управник Народног музеја у Пироту, приликом рекогносцирања 1958.године обишла је завојску цркву и предложила да се стави под заштиту. Решење о заштити донето је 4.2.1963.године под бројем 92/1 а у Централном регистру споменика културе води се под бројем 470.

Црква Вазнесења у Завоју, од 04.02. 1963.(Р.РЗЗСК бр. 01-92/1, уписана у регистар бр.1111;

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ-СВЕТЕ ПЕТКЕ, СТАНИЧЕЊЕ

Црква се налази на око 10 км ка западу, под планином Белавом. Подигнута је на издигнутој заравни над обалом Нишаве, на прилазу селу Станичењу, недалеко од ушћа Темштице. Позната је као храм Свете Петке чије су мошти некада почивале у бугарском престоном граду Трнову, а потом у Београду и Цариграду. Стара храмовна посвета мирликијском чудотворцу утврђена је испод слојева малтера и креча када је откривен и живопис.

Најстарија црква у Понишављу, некада св.Николе, данас св.Петке Параскеве, подигнута је као маузолеј рођака бугарског цара Ивана Асена и видинског господара Белаура 1331.(фреско-натпис изнад западних улазних врата, исписан у четири реда на белој основи црним словима и саопштава да је у подизању и осликавању цркве учествовало неколико особа).¹¹³ Као ктитори храма, помињу се Арсеније, Јефимија и Константин. Према подацима из ктиторских записа црква је грађена током треће деценије XIV века а убрзо и припрата, да би и наос и нартекс били комплетно осликани већ 1331/32. године. Током истраживања цркве уочено је више грађевинских фаза, односно етапа у коришћењу овог сакралног здања. Најстарија фаза је грађење властеоског храма Св.Николе уз коју је убрзо дограђена припрата, а цео ансамбл живописан 1331/32.године. У другој етапи, након рушења припрате, на њеном месту подигнут је отворени нартекс, односно трем (претпоставља се крајем XVI века). У трећој етапи је на месту ранијег трема подигнута пространа бондручна припрата након чега је уз јужну страну цркве призидан анекс издужене правоугаоне основе као четврте фазе а у петој фази била је обнова старе станичењске цркве 1829. године када је и добила облик затечен 1972. године, приликом вршења конзерваторско рестаураторских радова (до 1976.год.) а црква добила данашњи изглед.

Црква је скромних димензија правоугаоне основе с полукружном апсидом (8,90 x 5,10 x 5,60 м). Засведена је полуобличастим сводом грађеним од тесаника сиге. Зидови су грубо рађени с неравнинама које се виде и на живопису. На западном зиду је скромно моделован улаз с каменим прагом и плитким довратницима. Унутрашњост је осветљена само кроз два мала прозорска отвора. Црква је била покривена каменим плочама. У наосу цркве постојала су четири гробна упока. У једном (уз јужни зид

¹¹³ Р.Љубинковић,Црква Светог Николе у Станичењу, Зограф 15,1984,стр.76-82

наоса) је била сахрањена млада властелинка и имала је златоткану одору са орнаментиком двоглавих орлова. На траци од сребрних нити, пребаченој преко главе, имала је луксузне наушнице. У њеном гробу нађен је део сребрног гроша. Уз овај гроб налазио се још један гроб са дрвеним ковчегом са минималним остацима. Трећи гроб је уз северни зид наоса у коме је пронађен сребрни грош цара Михаила Шишмана (1323-1330). Ктиторска гробница у припрати цркве, имала је налаз, фрагмент одоре са 27 сребрних лоптастих дугмади и златовезом, где су поред орнаменталних детаља сачуване и натписне метописе цара Ивана Александра. У гробовима станичењске некрополе откривени су налази уз остатке око 30 покојника. Пронађени налази у њима чинили су делове ношње, односно одеће-металну дугмади и, знатно ређе, златоткани текстил (18 гробова), затим накит-наушнице и прстење (9 гробова) и новац (8 укопа). Особен налаз представљају две аграфе нађене у пару. У питању је процес сахрањивања који је трајао две или више генерација.¹¹⁴

Особеност добро сачуваних фресака представља галерија од десет портрета, од којих су четири приказани постхумно, на шта указује гест руку прекрштених на грудима. Приказани костими на фигурама велможа, племкиња, монаха и монахиња различитог доба старости значајна су изворна грађа за познавање властеоске и дворске ношње тог периода. Изражена индивидуалност и реалистичност одеће ктитора (делови златом урађене одеће), потврђене су резултатима археолошких истраживања укопа у западном травеју. Садржину сликане декорације чине стандардне представе у простору олтара и циклуси Великих празника и Страдања Христових. На полуобличастом своду наоса су представе старозаветних пророка а у апсиди једна од најзанимљивијих станичењских слика, поред ктиторске, Богородица с Христом окружена архијерејима св.Николом и св.Кирилом Филозофом, што је са иконографског становишта неуобичајено. У проскомидији је, поред светих ђакона, издвојена фреска Мртвог Христа. На западној фасади представљене су композиције из циклуса св. Никола, првобитног. Читаву западну половину првог појаса фресака чине портрети историјских личности, обухватајући представе живих и мртвих чланова властеоске породице заслужне за подизање Станичења, затим ту су свети стилити св.Симеон Старији и св.Симеон Млађи, свети ратници. Сви делови живописа изван композиционих приказа и засебних фигура, по стандардној пракси византијског сликарства имају орнаментални декор. Реч је о венцу над низом стојећих фигура, приземном појасу живописа, као и о унутрашњим странама нише проскомидијде, прозора и врата.

Садржај фресака источног зида припрате чини циклус патрона храма св.Николе, фриз попрсја светитеља, стојеће фигуре у првој зони и високи дводелни декоративни појас.

Фреске су рад скупине сликара неуједначених способности. Истиче се аутор стојећих фигура и Христовог страдања. Њихов рад се уклапа у ликовни развој зидног сликарства по властеоским црквама XIV века у источној Србији и западној Бугарској а који следи стилске одлике тзв.ренесансе Палеолога. Изостајање елемената просторности, усложњавања планова, већег броја учесника, смелијих покрета и углађеније обраде главне су црте по којима се ови живописци разликују од водећег савременог стилског правца.

Иконостас потиче из 1865.године и представља високу дрвену олтарску преграду урађену у духу традиције јужнобалканских радионица. Подељен је на три хоризонталне зоне, где прву зону чине престоне иконе са соклом испод, царске и северне двери а средњу – апостолски ред икона са Богородицом и Христом у средини. Са становишта ликовних вредности издвајају се дела самоковске зографске сликарске

¹¹⁴ М.Поповић, С.Габелић, Б.Цветковић, Б.Поповић, Црква Светог Николе у Станичењу, Београд 2005

школе-престона икона Јована Претече и икона свете Петке, у којима се недвосмислено одражавају утицаји Пирота као центра црквеног живота (зограф Јован у то време сликао је иконе за стару цркву у Пироту).¹¹⁵

Црква је обновљена после XV века, освештена и постала сеоска када је и променила име. Конзерваторски радови изведени су 1979. године веома солидно, тако да ни данас нема пукотина, а изведена дренажа осигурала је суве зидове и живопис без шалитре.

Црква св. Петке у Станичењу, проглашена је за споменик културе од 09.05.1967 (Р.ЗЗСК Ниш бр.04/2-66) а спомеником културе од великог значаја 29.12.1979 (Сл.гл.СР Србије бр.14/79), одлуком Скупштине СР Србије и одлуком Скупштине РЗК од 29.03. 1979.

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ, КРУПАЦ

На месту које је због својих природних погодности коришћено од античких времена, током прве половине XVII века подигнута је скромна триконхална и засведена црква посвећена овом, у Србији најпопуларнијем брзопомоћнику. Зидана је необрађеним локалним каменом са нешто сиге, без фасадног украса, али са карактеристичним луком избаченим из равни западног pročеља. У периоду пре ослобођења од Турака 1866.године дограђена је припрата. „Старији део црквеног објекта, данас олтарски, источни, камени део, могао је да прими до тридесетак људи, а са новоизграђеним делом црква је могла обезбедити посету више од стотину људи“¹¹⁶

Како описују Ј. Тирић и В.Живковић,¹¹⁷ у црквеној порти десетак метара од црквене зграде налазила се школа која је имала приземље и спрат у приземљу је била штала, а на спрату су биле просторије у којима је у једној од њих радила школа. Ова зграда порушена је и замењена новом на истом месту у време поп Јована а најновија је сазидана 1902.године у време учитеља Тодора.С.Пешића. За доградњу Крупачке цркве заслужан је такође поп Јован.

Крај турске окупације и почетак ослобођења обновљени и проширени крупачки храм дочекао је највероватније оскрнављен што закључујемо према белешкама Ивана Павловића из 1898.године. Говорећи о томе да је крупачка црква стара и сва у фрескама, Павловић наводи: „Изнутра је (реч је о старом делу цркве, Ј.Ћ.иВ.Ж) била сва намалана, али је по наређењу проте Пиротскога окречена до висине човечије. На маланим сликама очи и уста су избудене ножевима Турским“. Павловић наводи и тај интересантни податак да је у Крупачкој цркви коришћено „једно јеванђеље на кожи писано“ које је „предато народном музеуму где се и сада налази“¹¹⁸

Црква је малих димензија, триконхалне основе са олтарском и певничким апсидама. Наглашен распон између северног и јужног зида указује на карактеристике градње XVII века. Засведена је полуобличастим сводом а апсида полукалотом. На

¹¹⁵ Р.Тричковић, Манастири у околини Пирота крајем XVI века, Зограф 12,19

¹¹⁶ О доградњи предњег дела цркве постоји запис изнад црквених врата, на црквено словенском језику

¹¹⁷ Др.Јован В.Тирић, Витомир В.Живковић, Крупац,Пирот 1974,106

¹¹⁸ Иван С.Павловић, Бележница(дневник),рукопис, Архив Пирот.

западној страни храма је већа припрата, додата касније. Наос је пиластрима подељен на травеје а осветљен је малим отворима на олтарској и бочним апсидама. Централни део грађевине изведен је од ломљеног камена, са местимично употребљеном опеком (средњовековног формата). Спољни зидови припрате су омалтерисани и бело окречени. Наос и олтарске апсиде покривени су плочама а припрата и егзонартекс црепом.

Непосредно по зидању, фрескама је украшена унутрашњост цркве и њена западна фасада. Највећим делом сачуван, овај живопис одређеним иконографским особеностима, као и језиком и писмом, указује на грчко порекло зографске радионице која га је извела. Иако натпис над улазом говори да је црква поново осликана 21. децембра 1866. године, од те зидне декорације невеликих вредности сачуване су само доње површине на првобитној западној фасади.¹¹⁹ Доње зоне првобитног, старијег живописа су прекречене. Од њега су се само очувале композиције које илуструју циклус из живота св.Николе-патрона храма-и композиције црквених празника.

Живописање цркве на основу података радили су зографи из Дебра,¹²⁰ а иконостас и иконе печалбарска дружина (тајфе) коју је формирао Павле Зограф Стојановић¹²¹.

Иконостас и иконе одликује скоро опште стилско јединство, а оно је типично за време у коме су сликане и резбарене. „У читавом пиротском крају, у другој половини прошлог века радила је група сликара-зографа из Дебра, тзв.Деберлије. Они су, поред икона у Крупцу, сликали иконе за стару цркву у Пироту, за цркву у селу Дојкинци, Брлогу и др.“¹²²

Зна се да је Аполон Прокофјев¹²³, руски сликар, имигрант, као професор Гимназије у Пироту урадио иконе на платну (6 комада) за цркву у Крупцу 1937.године,

¹¹⁹ Мирослав Јовановић, Руске избеглице у Југославији, Београд, 1997.

¹²⁰ Зографи - назив за анонимне или по имену познате, углавном нешколоване сликаре, често груписане у дружине *тајфе* крајем 19.в.у времену када је традиција поствизантијске уметности доживљавала постепено гашење. Зографска делатност је подмиривала потребе црквене уметности све до појаве академски школованих домаћих сликара. Приликом осликавања цркава и манастира, коришћен је зографски модел православног сликарства, формиран као саставни део верског модела, негован под јурисдикцијом Васељенске патријаршије на простору под Отоманском империјом. Овај ликовни модел био је заједнички свим православним хришћанима. Зографи су примењивали истоветни ретроспективни модел иконописа заснован на поштовању догми и традиције што је одговарало и захтевима верске обнове. Зографски модел иконописа карактерише велика продуктивност која је била одређена повољним политичким условима и већим степеном верске толеранције.

¹²¹ Тајфе-Печалбарска дружина коју је Павле Зограф Стојановић оформио са својим братом Михаилом са још неколико помоћних радника. У српско-турским ратовима 1876-1878. и у српско-бугарском рату 1885. многе цркве нишке и неготинске епархије биле су спаљене или порушене. Српска православна црква је тражила њихову хитну обнову а зидале су се и нове. Као иконописац, живописац, дунђерин, предузимач,, градитељ цркава и иконостаса Павле је са својом дружином одлазио на градилишта у пиротском округу и другима сазидао више цркава с новим иконостасима, иконама и певницама. Павле је сам а доцније и са својим синовима радио у следећим местима: у сврљишком селу Црнољевици нови иконостас, певницу 1881.; у селу Бели подигао је цркву и зографисао 1882., подигао је цркве са иконостасима у Церови, лужничким селима: Горчинци, Црвеној Јабуци и власотиначкој Кални, у Крупачкој цркви иконостас и иконе, иконе за Стару цркву у Пироту, Брлогу, Дојкинцима

¹²² Б.Дељанин, Новопроглашена сакрална непокретна културна добра на територији општине Пирот и Зајечар, Гласник ДКС 10, Београд 1986, 52

¹²³ Аполон Прокофјев (Русија, Николајев, 1893 – Београд, 1968). Као пешадијски официр похађао Уметничку школу код свог стрица академског сликара Николе Прокофјева. Сарађивао са илустрованим часописима. У време Револуције са децом и женом одлази на острво Лемнос у Грчкој а 1920. у Југославију. Најпре се настанио у Смедеревској Паланци а у Пирот је премештен 1927. као наставник цртања у Гимназију

формата 150 x 80, а у олтару икону *Исус Христос* на трону. У луку изнад улазних врата на плеху насликао је *Главу св.Јована на тањир*.

„Откривени археолошки трагови на простору насељеног дела Крупца Вирови-побијен камик-потврђују да је црква изграђена унутар значајнијег античког насеља. Стога има основа претпоставци да је на месту садашњег храма постојала ранохришћанска богомоља, која је кроз векове рушена и обнављана.“¹²⁴

Овај навод је потврђен приликом преуређења комплекса цркве св.Николе и реконструкције њене припрате. Археолошка истраживања су извршена 1995.године од стране Завода за заштиту споменика културе у Нишу у сарадњи са Музејем Понишавља у Пироту. Том приликом у делу припрате цркве откривена су четири култна хоризонта. „Најстарији припада ранохришћанској базилици из V-VI века наше ере. Откривен је већи део западне половине базилике ширине 8 м, вероватне дужине 18 м. По свему судећи, црква св.Николе из прве половине XVII века належе само апсидом на ранохришћанску базилику. Други хоризонт одговара првобитној припрати цркве из прве половине XVII века. Она прати обресе цркве, 7 x 5 м, и имала је под од опека античког формата. Следећи хоризонт припада сеоској некрополи на редове. Откривена су 26 инхумирана гроба са неколико скромних налаза на основу којих некрополу треба датовати у XVIII и прву половину XIX века. Задњи хоризонт представља дотрајалу припрату из 1866.године на чијем месту је изграђена савремена. Под је био од дасака.“¹²⁵

Археолошке радове на истраживањима, конзервацији, рестаурацији и презентацији архитектуре цркве, пошто је најпре срушена стара трошна и оронула позна припрата, извео је Мр.Предраг Пејић, археолог, да би се по решењу и под надзором арх.Александра Блатника, извели радови на архитектури: миљокази који су у секундарној функцији измештени су ван објекта, нова, виша, шира и краћа припрата, прилагођена је презентацији првобитне западне фасаде цркве; пред припратом је саграђен трем; новоизграђени делови споља су малтерисани и окречени бело, чиме су јасно раздвојени од најважнијег и највреднијег старог црквеног здања. За наше услове је сасвим особено решење које је изведено у циљу презентације старог прочеља: пошто је оперважено стаклом, добило је својеврсни светлосни оквир.

Црквени комплекс у Крупцу данас чине, поред цркве св.Николе, парохијски дом, добро очуван звоник, чесма са миљоказима и пространо двориште. Сачуване су и књиге Крупачке цркве из турског периода које нису само служиле за црквене обреде, већ, у време постојања школе, и за писање.

Након конзерваторских и рестаураторских радова црква св.Николе у Крупцу је у очуваном стању. На мермерној плочи егзонартекса из 2004. године, налазе се имена оних који су помогли обнову цркве.

**Црква св.Николе у Крупцу проглашена за споменик културе 25.06.1984
(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.26/84), одлуком СО Пирот 02-020/85-8**

¹²⁴ Б.Делјанин, Новопротлашена сакрална непокретна културна добра на територији општине Пирот и Зајечар, Гласник ДКС 10,Београд 1986,53

¹²⁵ Миодраг Јеременковић, Оброци, Пирот 2009,81-85

ЦРКВА СВЕТОГ ЈОВАНА ГЛAVОСЕКА, КРУПАЦ

Између села Извора и Крупца, лево од пута између ова два села, на платоу раковичког пута, налази се црква Св.Јована Главосека, подигнута као спомен костурница палим борцима у ратовима за ослобођење од Турака 1876-1877. године и у ратовима од 1912-1918. На основу архивских података, на овом месту, постојала је већ једна мања црквица о чијем изгледу пише Јереј Миодраг Јеременковић:

„Иначе мала црква је била саграђена од некавалитетног материјала (чатмара), са зидовима од плетеног прућа, омазана споља и изнутра блатом, с кровом покривеним ћерамидом. Црквица је скромних димензија, правоугаоног облика, дужине око шест а ширине око три и по метра, са малом апсидом наглашеног олтару у коме је омањи престони камен висине око пола метра. Споља поред северног зида положена је по земљи једна камена плоча поред које је био првобитни крст (оброк) где верници и данас прво пале свеће, па тек онда у црквици“¹²⁶

Због дотрајалости црквица је 1987.године порушена до темеља и о трошку Витомира Видановића Мутиног, млинара из Крупца, подигнута, на истим темељима, нова, од чврстог материјала. Мајстори су били Новица Божиловић Мешков и Милутин Мадић Кацарев, обојица из Крупца.

На двадесетак метара источно од старе црквице налази се велика-спомен капела манастира Свети Јован.

На основу постојеће документације о изградњи цркве, зна се да је прикупљање добровољних прилога за изградњу почело 1902. године у селима: Велики Јовановац, Бериловац, Басара, Велико Село, Мали Јовановац, Градашница, Трњана и Пољска Ржана. Лицитација је одлуком одбора одржана 26.новембра 1907. године а уговор о изградњи потписан је 1908. За предузимача је одређен Никола Антић из Трњане а завршетак изградње цркве, на основу уговора, је предвиђен 15. августа 1909. године.

Црква Св.Јована Главосека налази се на месту званом „Раковица“ а на основама старе цркве. То је једнобродна грађевина са основом уписаног грчког крста. Олтарска апсида је изнутра полукружна, а споља тространа. Кубе се налази изнад централног дела наоса. Његов тамбур је изнутра кружан, споља осмостран. Грађена је од ломљеног камена и цигле. Споља је омалтерисана а унутрашњост је без фреско сликарства. Наос цркве има две бочне бифоре а у олтарском простору налазе се три прозорска отвора. „У пресеку једнаких кракова крста а изнад тамбура, налази се купола чија је унутрашњост осликана плавом бојом и разбацаним звездама зелене боје. Са западне стране цркве, изнад улазних дрвених врата, налази се розета од камена у облику шестокраке звезде.“¹²⁷ Унутрашњи сокл цркве је окречен плавом и смеђом бојом. Са леве стране од улаза налази се плоча са натписом:

„Спомен капела
Подигнута у част и славу
Палих жртава за ослобођење
Пирота од Турака 1876-1877.год.
И свима борцима из парохије
Крупачке који положише своје
Животе за ослобођење и уједињење
Срба, Хрвата и Словенаца од 1912-1918.год.

¹²⁶ Миодраг Јеременковић, Оброци, Пирот 2009, 25

¹²⁷ М.Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац, 1987;

Иконостас цркве захвата ширину олтарског простора. Урађен је у дрвету са иконама на дрвеној подлози. На основу записа види се да је иконостас рађен знатно касније по изградњи цркве. „Направи иконостас сеи 31.3.1935. трудом за време проте Ђуре Вељковића, председника црквеног одбора Каменко Стефановић, благајник Живко Јовановић секр.Коста Ђорђевић управник школског одбора др.Матејић, Дим. Костић, Мих.Крстић, Алекса Антанасијеић, Мих. Костић, Вл.Тошић, Мл. Петровић, Рака Анђелковић, Мак. Крстић, Лаз. Видановић, тутори Арсен Петковић и Ап. Минковић. Иконе израдио дворски зограф Иван Дикиј, Београд. Иконостас и дуборез направио Бошко А.Бонцулић, столар Пирот“.

„11.септембра 1935.године епископ нишки др Јован осветио је капелу светог Јована у атару села Крупца. Она је обновљена заузимањем проте Ђуре Вељковића и учитеља Крсте Ђорђевића, управитеља основне школе у Крупцу.“¹²⁸

Спомен костурница је осамдесетих година XX века била знатно девастирана. Спољашња зидна платна су била оштећена, стакла на прозорима поломљена а тамбур пропао. Иконостас, са иконама прекривеним чађи, имао је и трагове насилних оштећења а лим на тамбуру пропао због чега је страдала и унутрашњост цркве. У току ратних дејстава, бомбардовањем (НАТО), шест пројектила пало је у манастирску порту 14. априла 1999. год. Према речима овдашњег попа, црква је у више наврата поправљана али без већих резултата.

Данас, после конзерваторских и рестаураторских радова, које је 2000. године извео Завод за заштиту споменика културе у Нишу, спомен костурница је у очуваном стању. Мала црквица (црквиште) у порти, обновљена, такође је у добром стању а нови, донаторским средствима изграђен парохијски дом, користи се по потреби. На самом улазу је и оброк посвећен св.Јовану, обновљен 1902.године.

Црква св.Јована Главосека у Крупцу, 30.06.1986. (Међуопштински Сл.лист Ниш бр.22/86) одлуком СО Пирот бр.02-633/1-86;

МАНАСТИР СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ, ВИСОЧКА РЖАНА

На десној обали Височице, иза Височке Ржане у подножју планине Рудиње у близини тзв. „Ахметовог камена“ налази се манастир св.Богородице. Време настанка цркве је непознато али се претпоставља да је озидана на темељима старе цркве која је спаљена у време Карађорђа. „Ржански манастир, наводи М.Ђ.Миличевић¹²⁹, посвећен је такође светој Богородици. Ово је богомоља начињена на старом црквишту године 1853. За сам допуст, да је могу начинити, височани су дали Турцима 700 гроша!“ . Из фермана турског султана (1861), сазнаје се година обнове 1851/52. О томе говори и Феликс Каниц ¹³⁰ описујући пределе Висока којим је пролазио ... „Тајанствене приче се испредају о Владикиној плочи, која се налази између Паклештице и Рсоваца као и о изградњи врло старе црквице Св.Николе у Дојкинцима и о манастиру посвећеном

¹²⁸ Светислав С.Петровић, Историја града Пирота, Пирот 1996,70-71

¹²⁹ М.Ђ.Миличевић, Краљевина Србија, нови крајеви, Београд 1884,180

¹³⁰ Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века, приредила Борислава Лилић, Пирот 1994,71

рођењу Богородице код Ржане; за дозволу за обнављање овог манастира Турцима је 1853.године плаћено 700 пијастера. Своје оскудне приходе од 1800 динара годишње манастир извлачи из приноса са 80 рала ораница и ливада, од једне механе, мале воденице и милодара верника“.

Црква је обновљена у XIX веку. Из ког је времена био ранији сакрални објекат тешко је рећи. Мита Ракић¹³¹ у свом путопису каже, да је манастир св.Богородице био „...врло стар али су (га) крцалије, идући на Србију, у време Карађорђево, попалиле, те је обновљен пре 25 година (Ракић је 1878.год.обишао манастир).

У манастиру се и сада чува турски ферман из 1861. године на основу кога је дозвољена обнова манастира 1851. па је могуће да је обнова извршена тек 1853. како је то и иначе записано изнад улазних врата у натпису који је у лошем стању и тешко читљив. На источној страни цркве, на једном пешчару код апсиде урезана је такође 1853. година.

Црква је правоугаоне основе са изразито широком полукружном апсидом, двосливним кровом покривеним црепом и осмоугаоним кубетом. Зидана је од камена пешчара. Довратници северних врата цркве украшени су фино изведеним геометријским орнаментима у ситнозрном пештеру. На фасади, у горњој зони, уграђен је већи број врло правилно обрађених конзола од пешчара. И венац на цркви је изведен од фино профилисаног ситнозрног пешчара.

Унутрашњост цркве је без живописа. Посебну вредност овог споменика чини иконостас у дрворезу са почетка друге половине XIX века, fine занатске израде. „Богато је украшен флоралном орнаментиком на парапетним плочама. У горњем делу, аплицирано је 15 празничних а у доњем 6 престоних икона, на којима се читају датуми њиховог настанка: 1855 (две иконе), 1856 (2 иконе), 1857 и 1862. година. Иконе су рад Самоковских мајстора, највероватније тајфе Јована Самоковлије, који је сликао иконе за села у околини Славиње, Смиловаца и Радејне. У то време манастир св. Богородице био је материјално богат те је могао да финансира ове мајсторе.“¹³²

У близини цркве је манастирски конак. Западно од њега, ближи цркви налазио се некада стари конак. Сем конака постоји још неколико економских објеката. Северно од цркве налази се звоник, квадратне основе са три велика звона. „Црква посвећена св.Богородици, сматра Бојана Дељанин, значајна је, јер представља једно монументално сакрално здање саграђено у време турске превласти. По својим архитектонским обележјима ослања се на традиционалне обрасце средњовековног неимарства.“¹³³

За разлику од многих манастира који су у непосредној близини фреквентних линија, Височки манастир је скоро потпуно изолован. Манастирски комплекс је смештен на једном од платоа јужних обронака Старе планине, окружен је високим боровим и буковим шумама што му је обезбедило савршен мир.

Манастир св.Богородице код Височке Ржане проглашен за културно добро 25.06.1984. (Међуопштински Сл.лист Ниш бр.26/84) одлуком СО Пирот бр.02-020/82-84;

¹³¹ Мита Ракић, Из Нове Србије, Отаџбина књ.V,1880, 608

¹³² Елена Попова, Самоковски икони в селата из Царибродско, Византија III, Ниш 2004, 377

¹³³ Бојана Дељанин,Ново проглашена сакрална непокретна културна добра на територији општина Пирот и Зајечар, ДКС 10, Београд 1986,51

ЦРКВА СВЕТОГ ПЕТРА И ПАВЛА, РСОВЦИ

Крај села Рсовци, на десној обали реке Височице, у пећини брда Калик налази се црква св.Петра и Павла, познатија као Пећинска црква. Прилаз цркви од дрвеног сеоског моста иде каменитом обалом Височице, а код самог улаза у пећину пење се добро уређеном, широком стазом „на лакат“ (данас каменим степеницама). Пећина се налази на десетак метара изнад нивоа реке.

Црква се налази у пећини димензије 7,70 x 8,10м. Има полукружну широку, дубоку, правилно грађену олтарску апсиду. Западни зид–улаз у пештеру–са вратима и два прозора (широки правоугаони отвори, који датују архитектонску интервенцију) уграђен је и укљештен у камени масив, затварајући отвор пећине. Изнад улазних врата налази се по једна прекречена камена плоча, а између њих изведена је плитка, лучно засведена ниша. Зидови „пештере“ су пуни неравнина и изразито су неправилни. Под је бетонан, у скоријем периоду, док је раније, како кажу мештани, од улазних врата, пећина била поплочана опекама и каменом.

Олтарски простор у крајњем источном делу пећине је веома правилно зидан од често резаних квадера сиге, димензије 3,45 м и у њему су три засведене нише две већих и једна мањих димензија. Овај олтарски простор је свакако новијег датума, тим пре, што трагови фреско малтера испред иконостаса указују на постојање старије, вероватно, тростране олтарске апсиде. У јужној олтарској ниши има фрагмената фреско малтера. Иконостас је од дрвених греда са иконама новијег датума.

На северном зиду сачуван је остатак првобитног живописа, фигура Христа Младенца, можда остатак Визије светог Петра Александријског или неког Хезихастичког божанског виђења. „Фреска је јединствена у српском фреско сликарству. Потиче из средине или друге половине XIII века. Христ је млад и ћелав, смештен у осмоугаоној светлосној мандорли. Подељена су мишљења о њеној вредности. Једни сматрају да је реч о сликару или групи мајстора под јаким утицајем хришћанства. Други, да је реч о пећинској испосници јер је само у њој могао бити насликан ћелави Исус. Фреске у испосници нису биле подложне епископској цензури, па је веровање да су фреску сликали сами испосници. У време живописања, у Лазареву Србију, стигли су испосници са Синаја, који су, највероватније, донели прототип сликања ћелавог Исуса.“¹³⁴ Копију фреске Христа Младенца, у народу познатијег као *Ћелави Исус*, урадио је академски сликар и копииста Часлав Цолић и чува се у Музеју Понишавља Пирот.

Испред улаза, на малој заравни је звоник на дрвеним стубовима са два звона различитих димензија. На звонима стоји исти натпис: *Цркви рсовачкој храму св.Петра и Павла приложници житељи села Рсавца трудом г.Настаса Радовића-свештеника. Војно технички завод –Крагујевац-1901.* Крај самог звоника налази се ложиште у стени издубљено тако да дим пролази кроз отвор у стену. Западно од улаза у пећину, у терену се уочавају контуре зида као и остатак обрађеног камена, који је могао припадати субструкцији неког масивнијег стуба. У северној стени на коју се наслања звонара, виде се два жљеба, вероватно лежишта неких јаким хоризонтално постављених греда, које су могле припадати и конструкцији евентуалне припрате или трема.

Најновији радови на прилазу цркви обављени су током лета 2012.године.

¹³⁴ Радмила Влатковић, Пиротски лексикон, Службени лист, Београд 2012.

**Црква св.Петра и Павла у Рсовцима проглашена за културно добро 14.07.1981.
(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.31/81)одлуком СО Пирот бр.02-020/128-81;**

ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА, СЛАВИЊА

Црква припада типу скромних грађевина на подручју Горњег Висока и предмет је разматрања бројних историчара када је у питању утврђивање време настанка овог споменика културе.

Према писању Косте Н.Костића, црква у Славињи је подигнута 1864. године на темељима старије богомоље, као добра воља султана јер је локално становништво прикупило 100 дуката.

На каменом делу припрате са југоистока је уклесан натпис, са вероватном годином 1844 (20.јуна 1844.године) када је црква само обновљена а подигнута много раније. Ова година са именима ктитора појављује и на каменој плочи у олтарском делу. Николај Турешков такође наводи да се „Време подизања цркве не може поуздано утврдити али је свакако пре 1864.године с обзиром да су иконе на иконостасу рађене између 1848. и 1853.године када је Јован Николов Самоковлија радио заједно са Костом Ваљовим у селима око Славиње (Смиловци, Радејна, Росомач). У Кондици Нишавске митрополије, у годинама између 1843. и 1851., се такође помиње име мајстора Јована Зографа Самоковлије, као иконописца.“¹³⁵

За историјат ове цркве везана је група славињских, мајстора-градитеља удружених у тајфе, који су учествовали у зидању већине цркава на територији Висока и шире. Одликује их специфичан начин рада због чега су били доста ангажовани не само на пословима градитељства већ и на каменорезачким, тесарским и другим пословима.

Црква св. Ђорђа је архитектонски скромна грађевина, правоугаоне основе са полукружном олтарском апсидом на источној страни, која је померена из симетрије више ка јужној страни цркве. Засведена је полуобличастим сводом а апсида полукалотом. Унутрашњост је слабо осветљена кроз два бочна прозорчића са северне и јужне стране и са једног у олтарској апсиди. Прозор у горњем делу западног зида је у облику пушкарнице. Црква има малу проскомидију али не и ђаконикон. Касније, у западном делу наоса, преграђено је женско одељење, затворено решеткама и подигнуто изнад нивоа наоса. Црква има двосливни кров покривен ћерамидом док је апсида покривена плочама. За градњу цркве коришћен је камен. Камени блокови везивани су кречним малтером. Кровни венац као и лукови, врата и прозори изведени су од притесаних мањих и већих комада бигровитог камена. Обрада ниша око врата је типична за локалне славињске мајсторе са елементима двострано усеченог надвратника. Црква је без куполе.

На јужној страни сакралног објекта, целом дужином био је подигнут покривен трем, од кога се сачувао источни зид, са нишом засведеном оријенталним луком, цео западни зид и неколико камених стопа на које су се ослањали стубови трема. На јужној страни источног зида трема стоји у камену урезан запис: *писао аз non Ига 1845 г.* У горњим зонама зидова налазе се у секундарној функцији узидане фрагментоване плоче (потврда о каснијој обнови храма).

¹³⁵ Николај Турешков, Славинските първомайстори, София 2007,85

Живопис храма св.Ђорђа настао је у XVIII веку. Сачуван је у фрагментима. Изнад полукружног јужног улаза у цркву је плитка ниша у којој се налазила икона са патроном цркве *св.Ђорђе убија аждају*. На западном зиду наоса је сцена *Друго причешће са Исусом Христом и 12 апостола*. У олтарском делу цркве у ниши проскомидије, је очувана фреска са представом *"Христос Жртва у путиру с Богородицом и св.Јованом Богословом"*, лево и десно у доњем делу су исписана имена ктитора. Према Елени Поповој која је овде вршила истраживања око 2003. године ова фреска је дело школованог зографа који је бојеним декорацијама осликао гирланде са чемпресима и дрвене делове иконостаса са цветним представама на парапетним плочама.

Наос цркве је осликан само у горњим деловима, ред испод свода, са сажетим програмом *Христовог страдања*. Зидно сликарство је рад непознатог самоуког зографа, лошије израде при чему доминирају интензивне плава и жута боја. Свака од тих сцена је уоквирена жутом бордуром. Како Елена Попова претпоставља ово сликарство је каснијег датума рад непознатог зографа након завршених радова Јована Зографа Самоковлије, с краја XIX и почетка XX века. Послови овог зографа су препознатљиви у селима Забрђа и Горњег Висока (једна од индиција је да се ради о иконописцу М.Николову).

„Вредност овог културног добра представља и масивна иконостасна преграда са иконама... Према сликарском поступку и извесним стилским карактеристикама, иконе на иконостасу су рађене у духу поствизантијског уметничког стваралаштва“¹³⁶

У периоду истраживања Елене Попове¹³⁷ затечене су следеће престоне иконе: св.архангел Михаил, Св.Никола Мириклијски чудотворац, Богородица Милостива, Христос Вседржитељ, икона патрона цркве Св.Ђорђа, Св.Јован Претеча. Престоне иконе на иконостасу израдио је Јован Зограф Самоковац као и ликове на царским дверима, *Св.Василија Великог и Св.Јована Златоустог* и сцену *Благовештења*, ликове 7 старозаветних пророка у медаљонима који се налазе изнад рељефне лозице на иконостасу, изнад престоних икона, као и 15 икона из апостолског реда. Ове иконе су затечене у одличном стању. Исти сликарски печат је уочљив и на икони *Св. Димитрије убија аждају*, која је усправљена на проскинитаријуму.

Иконостас је рађен у дрвету са резбаријом у духу самоковске дрворезбарске школе. Резбарија је крајње сведена а најбогатији је украс венац са флоралном декорацијом изнад престоних икона. Постоји могућност да је ту резбарију радио Ваљов. Парапетне плоче на иконостасу су са цветним мотивима. Престоне иконе су нестале али су остали натписи са именима дародаваца: Јован Георгов, Тоша Стојанов, Петра Тоша, Манча Георгов, Георго Велков, Цона Живко.

На владичанској столици, на зиду између седишта и наслона су насликани просветитељи *Св. Ђирило и Методије* у духу целокупног фреско-сликарства цркве.

На улазу у црквено двориште је звоно из 1891. године са натписом "ИЗР.БР.ИВ.ДЮКМЕДЖИЕВИ САМОКОВЪ"

У порти цркве има велики број надгробних камених споменика из XIX века. Најстарији је из 1852 а има их из 1855, 1860, 1862, 1880, 1888. итд.

Данас је црква св.Ђорђа у јако девастираном стању.

¹³⁶ Извештај са теренских истраживања ЗЗСК-Ниш 1984.године

¹³⁷ Елена Попова, Самоковски икони в селата из Царибродско, Византија III, Ниш 2004, 377

**Црква св. Ђорђа у Славињи проглашена за културно добро
25.06.1984.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.26/84) одлуком СО Пирот бр.02-
020/84-84**

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ, ДОЈКИНЦИ

Црква св. Николе налази се на левој обали реке око 1000 м низводно од села. Старо Селиште налазило се близу састава Дојкиначке и Јеловичке реке. Околности које су утицале на измештања села, на овом подручју биле су репресалије и одмазде од стране Турака, при чему је она из 1740. резултирала паљењем 140 насеља у пиротском крају. Посебно зло представљале су банде крцалија које су крајем XVIII и почетком XIX века харале овим подручјем и за чије време су у Високу страдали сви манастири и цркве. Црква у Дојкинцима је једна од паљених цркава па је нова сазидана на темељима старе. То потврђују и подаци из турских дефтера XV-XVI века, где се помињу височка села, па и Дојкинци, и из броја домаћинстава и њихове вере може се сазнати, да је село имало цркву и да је она изграђена најкасније у периоду XV-XVI века. У прилог томе иду и сличне архитектонске одлике храма на подручју Горњег Висока.

Црква св. Николе у Дојкинцима је једнобродна грађевина дужине 7,7м и ширине 6,5м са олтарском апсидом пречника 3м и полуобличастим сводом. „Црква има наос и припрату са звоником. Светлост храм добија преко прозора који се налазе на северној, источној и јужној страни. Зидан је једва притесаним каменом.“¹³⁸ Кров цркве покривен је каменим плочама док је на припрати постављен цреп. Припрата (мештани је зову *женском црквом*) је дозидана средином XIX века од бондрука, споља је окречена белом бојом. Улаз у припрату је са бочне стране а у цркву са западне. Делимично је укопана, силази се на два степеника. Припрата је са доворотницима и натпрозорницима у дрвету у облику двоструких троуглова.

Звоник унутар црквене порте у северозападном делу је из 1899. такође од бондрука. Са јужне стране је приземни економски објекат у духу народног градитељства. Овај објекат је највероватније подигнут заједно са припратом цркве средином XIX века и у њему је током турског периода једно време била дојкиначка школа.

Звоник је са полукружним улазом изнад кога су три мања отвора а на бочним странама по два отвора. У унутрашњости су звона са натписима: *ОВО ЗВОНО ПРИЛОЖИ ЦРКВИ ДОЈКИНАЧКОЈ СВ.ОЦУ НИКОЛАЈУ, СЛАВКО ЦОЛИЋ, ЊЕГОВА ЖЕНА КАТАРИНА И СИНОВИ ИЛИЈА, ТАНАСИЈЕ, ЂОРЂЕ И ДЕНКО, 1893.* Веће звоно је са текстом: *ОВО ЗВОНО ПРОЛОЖИШЕ СВОЈОЈ ЦРКВИ СЕЉАНИ СЕЛА ДОЈКИНЦИ И ОСТАЛИ 1899.* Звона су ливена у Крагујевцу - Војно технички завод 1899. године а на великом звону је рељеф са грбом Краљевине Србије.

Испод данашњег живописа из 1897. који је сликао Аврам Јанков Дебарлија у стилу поствизантизма, налазе се остаци старијих фресака.¹³⁹ Како и због чега је урађен нови живопис није познато али у доњим зонама зидних платна видни су делови старијих фресака. Нови живопис представља сажети програм Христовог страдања зографа просечних способности. У наосу цркве је и ретка представа *св.Христофора*.¹⁴⁰

¹³⁸ В.Р.Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950

¹³⁹ Милан П.Петровић, Дојкинци, Београд 1997,42

Изнад улазних врата је натпис са исписаним именима ктитора из села Дојкинци (Цуна, Станоје, Златко, Гоша, Станко, Кола, Манча, Тричко, Хранча, Мада, Манча, Лила и Сава и двојица житеља из села Брлог (Стојан и Неца) који су највероватније израдили дрвену конструкцију иконостаса. На крају текста је уписана година 18IX7 (1897).

Припрата цркве је из средине XIX века од бондрука у народном стилу, није осликана, окречена је белом бојом. На западном зиду припрате изнад улазних врата у наос цркве, у полукружној ниши, налази се фреска са представом патрона цркве Св.Николе. На истом зиду је и сцена *Страшног суда* а при врху зида фриз са флоралном орнаментиком.

Престоне иконе на иконостасу сликао је исти аутор (на иконама је потпис Аврам Јанков Дебарлија) а иконостас, конструкцију и резбарију, која је бојена, према речима мештана највероватније је рад мајстора самоковске школе. Како су Царске двери на иконостасу пропале, урађене су нове, али у плићем рељефу, без употребе боје и претпоставља се, да их је израдио Душан Лилић, дрворезбар из Брлога или локални мајстор Александар Манчић. Престону икону Христа, која је украдена пре неколико година, нову је насликао мештанин Бојан Васић а септембра 2011. године је украдена и друга престопа икона Богородице са Христом. Целивајуће иконе на иконостасу су поклон дародаваца за здравље на чијој полеђини су црвеном бојом исписана њихова имена.¹⁴¹

У Дојкинцима је 1888. подигнут оброк Св.Ђорђу где се налазио и звоник. Црква слави зимског Св.Николу, када је и сеоска слава.

***Црква св.Николе у Дојкинцима* проглашена за културно добро 30.03.1984.)
Међуопштински Сл.лист Ниш бр. 13/84) одлуком СО Пирот бр.02-020/54-84**

ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА, ОСМАКОВО

Осмаково је збијено сеоско насеље у горњем току Осмаковске реке у северозападном делу пиротске општине. „У непотпуном списку заимата, тимара, вакуфа и војнука из средине XVI века (датум непознат) помиње се ово село, уписано као *Осмаковче*, са 19 домаћинстава, три нежењена, једном удовицом и приходом који даје у износу 4960 акчи“¹⁴² а Милан.С.Анђелковић, бележи да се „...Осмаковачка парохија састоји из 6 села...а парохијска црква је храм св Ђорђа у Осмакову.“

Евидентно је да је „Црква подигнута на старијем култном месту о чему говори касноантичка пластика. Црква св. Ђорђа је једнобродна грађевина са олтарском апсидом, и наосом мало укопана у земљу. Изнад улаза на западној страни је полукружни лук као једини декоративни елемент. Споља је омалтерисана и окречена.“¹⁴³ Креч и малтер су резултат касније изведених интервенција.

На северном и западном зиду наоса има фрагмената фресака чије архаичне црте обележавају изразиту стилску индивидуалност и које по својим сликарским

¹⁴⁰ Ретка представа у црквеној иконографији, аналогна композиција налази се у манастиру св.Богородице у Сукову (види објашњење у одељку Суковског манастира)

¹⁴¹ Податке са терена уступила Сашка Велкова, етнолог, виши кустос Музеја Понишавља Пирот

¹⁴² Др.Јован Ђирић, Насеља горњег Понишавља и Лужнице, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979, 158

¹⁴³ Јован Јанићијевић, Културна ризница Србије, Београд 1996, 374

вредностима можемо сврстати у средњовековно уметничко стваралаштво. Распознају се *Благовести*-источни зид, *Причеиће апостола*-конха апсиде, на јужном зиду, *Рођење Христово*, *Сретење*, *Криштење* и *Лазарево васкрсење*. По стилским и иконографским особинама, живопис потиче из првих деценија XVII века. Ради се о сажетом али занимљивом фреско програму зографа просечних способности. Фигуре су пластично обликоване са са наглашеним линеаризмом и драперијом која је доминантна. Облик је потенциран тамним линијама а колорит је са топлим, zasiћеним тоновима окера и умбре. Испод малтера назире се нешто јача плава боја. Зографи нису марили за неговану лепоту и каноне које је диктирало византијско сликарство па се више може говорити о уметничком локалном индивидуализму.

Иконе на иконостасу израдио је Павле Зограф Стојановић¹⁴⁴.

**Црква св. Ђорђа у Осмакову проглашена за културно добро
25.06.1984.(Међуопштински С.г.л. Ниш бр.26/84) одлуком СО Пирот бр.02-020/83-94;**

БЕГОВ МОСТ

Налази се на 1,5 км од села Станичење, на реци Темштици на путном правцу Пирот-Бела Паланка. На основу данашњег изгледа могло би се претпоставити да је овај објекат настрадао у неком од ранијих ратова. Међутим мештани истичу, везујући се за предања, да он никада није довршен јер је, наиме, у току градње, која је трајала више година, Темштица изменила ток, те је његово довршење постало беспредметно.

О томе да је на мосту поправке вршио неки Турчин Бег, и да је по њему тај мост добио доцније назив *Бегов мост* сазнајемо у делу Мирка Живковића¹⁴⁵ „и данас постоје два моста у пољу из римског доба. Оба су израђена од чврстог материјала и на два свода... Један се налази у Пироту, испод Пиротског градића ... Други од поменута два моста, који постоје и данас је мост на Темачкој реци код села Станичења. Овај је мост везивао кулу испод села са, вероватно, неким каменоломом с десне стране Темачке реке а служио је и као веза са темачким градом¹⁴⁶. Мост је зидан од пешчара, са два свода са

¹⁴⁴ Павле Зограф Стојановић (Галичник, 1839 – Пирот, 1901.). Завршио је школу у неком од манастира у Галичнику (вероватно св. Јован Биогорски). Преписао је 1869. у родном селу рукописну књигу Ерминија Христа Констатиновића из Прилепа. Напустивши родни град 70. година XIX века доспео је са братом Михаилом у пиротском селу Балта Бериловцу, да би се по ослобођењу од Турака преселио у Пирот. Дат му је надимак Дебарлија. Био је иконописац, живописац, дунђерин, предузимач, градитељ цркава и манастира. Са братом и синовима, чинили су печалбарску групу „тајфа“ Радиле су иконе за Стару цркву, престону икону и иконостас Саборне цркве у Пироту, иконе и иконостас цркве у Крупцу, Брлогу, Дојкинцима, Смиловцима, Горчинцима, Кални, Соко Бањи... Павле Зограф је формирао праву школу иконописаца-живописаца а њихов рад био је стилски препознатљив. У цркви св. Николе у Дојкинцима, помиње се да је живопис и иконостас цркве радио извесни Аврам Јанков Деберлија 1897.

¹⁴⁵ Мирко Живковић, Нишавље, Пирот 1933, 39, 40, 45

¹⁴⁶ Овај се мост доцније за Турака, звао Бегов мост. По народном предању то потиче отуда што га је оправљао неки бег-К. Костић (Стара срп. трг. и индустрија, стр. 189) мисли да су Срби, за време Турака, зидали овај мост.

распоном од по 25 метара“. И Станоје Станојевић¹⁴⁷, такође наводи да је „Камени мост од пешчара преко реке Темске, на путу Пирот-Ниш са два отвора по 25 м. „О рушевинама испод Беговог моста, које сам посетио, пише Феликс Каниц- прича се да је тамо била „велика латинска тврђава“, а остаци њених истурених осматрачница могу се видети у горњем току Темштице. И на најисточнијој тачки српско-бугарске границе, одакле се са 1570 м високог Прелесја истоимени поток слива ка Темштици, има доста зидова близу вододелнице на Балкану.“¹⁴⁸

Основе и лучна конструкција моста потичу из римског периода. Према предању, делимично је обновљен у време турске окупације, највероватније у XVII веку, с обзиром да се у једном запису темачког манастира помиње 1682. година, па назив дугује турском бегу (име непознато) који га је обновио. Остаци зидања на левој обали реке указују на могућност да је мост ипак био у целости саграђен. Накнадна испитивања би вероватно дала нешто више података на основу којих би се и градња поузданије датирала. На каменој основи и луковима некада је била дрвена конструкција на старијим римским темељима, односно њиховој турској реконструкцији

Западни, очувани део моста-начињен од сиге-састоји се од два широка, лучно засведена отвора, чије се базе ослањају на масивне стопе које секу таласе реке и на тај начин штите стубове моста од подкопавања и уништења. На мосту се налази бетонска ограда (висина 40-50см), новијег датума, а испод ње, са спољашње стране, сачувао се аутентичан венац од великих камених плоча. Испод нивелете венца и данас постоји стари коловоз од крупне друмске калдрме. Коловез је од каменог венца нижи за око 20 см. На неколико плоча венца уочавају се удубљења која су служила за фиксирање првобитних оградних камених плоча. Уз први стуб са западне стране моста, на низводној страни стуба, изидано је проширење у виду пиластра трапезне основе. Може се претпоставити да је ово проширење било уствари ослонац неке конструкције („капије“) на којој је била постављена плоча са записом („тарихом“) о грађењу моста(?).

На левој страни реке, на самој обали, виде се остаци старијих камених темеља, дужине двадесетак метара, за које се може претпоставити да представљају остатке неког старијег објекта (можда судећи по локацији, беговог конака, царинске куће или сл.). Испред ових зидина налазе се остаци камених стопа-ћулсија, које су држале трем. Мештани кажу да је то новија грађевина, коју су користили као обор за свиње. Међутим, масивни зидови, њихов квалитет и начин зидања и чињеница да је у структури зидања нађен стари малтер, не искључује, разуме се уз одговарајућу опрезност, ни могућност да је ова грађевина много раније.¹⁴⁹

Иако је само до половине премостио реку, данас мост није у употреби јер је дрвени део порушен и пропао. Проглашен је културним добром и спомеником културе.

***Бегов мост* код Станичења од 09.06.1987.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.15/87) одлуком СО Пирот бр.02-020 43/87.**

¹⁴⁷ Станоје Станојевић, Народна енциклопедија, П, фототипско издање, Нови Сад, 2001, стр.891

¹⁴⁸ Пирот и околина у списима савременика од 15 до почетка 20 века, приредила Борислава Лилић, Пирот 1994, 71

¹⁴⁹ Ове претпоставке дате су у Извештају Завода за заштиту споменика културе из Ниша приликом обиласка терена на територији општине Пирот и Димитровград. Чланови екипе били су: Радивоје Љубинковић, научни саветник Археолошког института, Борислав Андрејевић, историчар и стручни сарадник Завода-Ниш, Александар Радовић, архитекта и стручни сарадник Завода-Ниш и Јован Шурдиловић историчар и фотодокументатор Завода-Ниш

КАЦА КАМЕН

Каца-камен је огромни вис на коме се диже десетак метара округла стена, ваљкастог облика, на самој југословенско-бугарској граници. Иза Каца-камена на бугарској страни спушта се окомита стена, која по средини има урезану долину.

На овом месту 3.јула 1944. године убијено је од стране Бугарских фашиста 11 сељака из Горњег Висока. Међу стрељанима била је и једна жена. „Разапетих руку, са моткама провученим кроз рукаве, ухапшени су доведени до Каца-камена, виса на југословенско-бугарској граници, где су зверски побијени.“¹⁵⁰. На основу записа Николе Костића¹⁵¹ сазнајемо о страдању колоне: „...Овде су колону зауставили, јер нису могли даље. Ону једанаесторицу су задржали код Каце, где су са својим чуварима преноћили. Шта су им радили те ноћи нико не може поуздано да зна. Али да су убијени на најсвирепији начин, у то нико не сумња. Рано изјутра, 21.јуна 1944. године, поређали су их на једном платоу поред Каце, иза кога се налази дубоки амбис. Око 5 часова чули су се пуцњи. Колона је кренула опет, али без једанаесторо који су остали да леже тамо где их ни птице грабљивице не могу да пронађу. Како су их убијали, падали су у амбис, котрљајући се све до дна, на коме су се гомилали један изнад другог. Добринка је ударила у дрво при врху амбиса и вероватно се закачила хаљином. Неколико дана је била жива. Бугарски козари су чули женски глас, који је неколико дана запомагао, али се због неприступачности места, страха од власти и неразговорности из ког правца долази звук, нису могли одазвати...“

На месту злочина, званом „Вртоп“ код Каца-камена на Старој Планини, на самој граници наше земље са Бугарском, у стену су утиснуте две плоче које подсећају на овај злочин а на једној од њих су исписана имена жртава: Цветковић Димитрије, Игић Александар, Костић Д. Ђорђе, Костић Петар, Живковић Димитрије, Ђорђебвић Сретен, Николић Василије, Костић Р. Ђорђе, Живковић Алекса, Андрејић Петар, Андрејић Јован и Ђорђевић Добринка.

Све до деведесетих година двадесетог века, овде су се уз културно-уметнички програм, одржавали погранични сусрети „среште“.

Данас, ово спомен обележје је у очуваном стању али запуштено, једним делом због удаљености али и очите немарности.

Споменички простор са спомен плочом на Каца Камену проглашен је за културно добро од 09.06.1987.(Међуопштински Сл.лист Ниш бр.15/87) одлуком СО Пирот бр.02-020 43/87;

¹⁵⁰ Томислав Г.Панајотовић, Пирот кроз векове, Пирот 1982,179

¹⁵¹ Никола Костић, Из година окупације у Горњем Високу,Пиротски зборник 5, Пирот 1973,219

ЗАКЉУЧАК

У оствареним видовима заштите споменика код нас, може се препознати исти ток развоја и схватања као кроз поменуте одредбе међународних повеља и препорука а на основу одредаба Закона о културним добрима. Постао је, зато, неопходан овај осврт на досадашње радове и успостављање нових, јединствених погледа на којима ће се заснивати и будући подухвати.

Најчешће се ради о средњевековним објектима, објектима варошке архитектуре и објектима народног неимарства, који су, тешко нагрижени зубом времена, доспели у такво стање да се неминовно намеће потреба за обновом било делова, било целине, како би се постигао основни циљ заштите споменика: очувања свих битних споменичких карактеристика.

Идентитет, нације, региона, града, то је оно што се не сме изгубити. Из анализе, стиче се утисак о трезвености старих Пироћанаца, у процењивању својих могућности, о одлучности да не заостају за новинама, али и да остају своји. Данас је већина објеката старих кућа, нестала. Неке су могле и требале бити сачуване и поново враћене у живот. Али није ствар у томе да се вредне куће и зграде „заштите“, већ да се пронађе модус за њихово поновно враћање у живот. Јесте прогрес, стварање нових материјалних вредности, али не на рачун губитка културног идентитета. Зграде архитектуре старог Пирота, у стању перманентне оронутости нису биле осуђене на пропаст из недостатка средстава за њихово одржавање, него из чистог немара самих власника, који необавештени о вредности и значају који су ти објекти имали за град, као друштвено-културну целину, ни од кога не упозоравани ни спречени, једноставно су их рушили, на штету свог властитог интереса.

Добар део споменичког наслеђа је неуко дограђиван или сасвим невешто поправљан у некој немаштини. Тако су и добили сасвим другачије квалификације те је неопходна стручна интервенција и планирање.

До почетка процеса заштите на територији општине Пирот, порушен је велики број кућа (зграда попа Панталеја у Доситејевој улици, кућа у Словеначкој улици, кућа у Шабачкој улици, кућа Сенкијевића на Тргу Слободе...) у области староварошке архитектуре али и знатан број мањих сакралних објеката у околним селима. О њиховом постојању говоре материјални остаци али и историјски извори, записи путописаца, архивска грађа, старе дописне карте, фотографије, легенде...

Хитне мере заштите треба предузети на већ заштићеним споменицима културе (Дом Христe Јовановића, кућа Божиловића, кућа Бела Мачке, као објекти староварошке архитектуре, затим црква св. Ђорђа у Славињи, црква у Осмакову, реконструкција Завојске цркве...) и истовремено предложити за заштиту нове објекте чије је пропадање извесно (зграда Национала, зграда Рабеновог здања, Волићева кућа, кућа Гаротића, кућа Саве Савића, Манчићева кућа, кућа Мице Американке, Цекићева кућа... као и добар део црквеног градитељства, Црква св. Тројице у Извору, цркве у Брлогу, Смиловцима, Чиниглавцу, Петровцу...). У добром и очуваном стању су цркве и манастирски комплекси: Погановски и Суковски манастир, Станичењска црква, Крупачка и Изворска црква, Саборна црква у Тијабари.. али и Пиротски град, Зграда Гимназије, Зграда Суда, зграда Карла Скацела... На овим споменицима културе, су у више фаза, обављени конзерваторско- рестаураторски радови који су учинили да објекти данас буду у очуваном и добром стању.

Оно што је досад учињено на обнови споменика градитељства на територији општине Пирот од стране Завода за заштиту споменика културе у Нишу је настојање да

се првенствено постигне трајна заштита свих значајних објеката и сакралних споменика. Неповредивост свих остатака аутентичних споменичких вредности, које су до данас остале као последњи сведоци домета некадашњег градитељског стваралаштва, представљао је императив сваке интересенције на споменику културе.

Током 60-тих и 70-тих година прошлог века, Завод је организовао техничко снимање најзначајнијих зграда староварошке архитектуре.¹⁵² Почетком 2009. године СО Пирот, усвојила је План детаљне регулације „Кале“ који обухвата зону заштите Пиротског града, споменика културе од великог значаја. Предлог Завода да се известан број староварошких кућа реконструише у оквиру јединственог комплекса, прихватили су ЈУП и НВО „Стара планина“ и тим поводом организована је трибина и изложба „Староварошка архитектура Пирота“ као и презентација идејног урбанистичког решења комплекса староварошке архитектуре у подграђу Пиротског града.¹⁵³

У заштити данас све више учествују својим средствима и сами грађани у реконструкцији фасада градске архитектуре (Зграда Карла Скацела, Кућа Гаротића, Кућа Саве Савића, Мице Американке, Кафана „Падеж“...) а мештани села обнављају своје богомоље, цркве и манастире. Дозволу и техничку документацију добијају од Установа заштите, што је добар знак, да са процесом званичне регистрације и заштите треба наставити.¹⁵⁴

Без намере да овом приликом набрајамо шта је све учињено за протекле деценије у области заштите културног наслеђа и шта ваља урадити у будуће, овај текст о заштићеним споменицима културе на територији општине Пирот само је подсећање на досадашњу делатност Установа заштите, на њихову особеност и вредност рада, на сврху њиховог стварања, развоја и трајања а што је њихов пуни и прави смисао постојања.

Ма колико детаљан у неким сегментима, текст нема претензију научно-истраживачког рада већ више информативног и популарног са неким запажањима о стању заштићених споменика културе. Отуда можда и мањкавости и недовољно изнетих података, што ће наредна истраживања свакако отклонити. Текст има превасходну улогу да упозори, наведе на размишљање и постави пред нама више питања : шта је и у којој мери, од стране одговорних, учињено на заштити културног

¹⁵² Елена Васић Петровић, Староварошка архитектура Пирота, Гласник ДКС 34, Београд 2010, 226

¹⁵³ Комплекс староварошке архитектуре, према наводима Елене Васић Петровић, требало би да буде сачињен од реплика десетак најрепрезентативнијих објеката и дислоцираних објеката чији је опстанак *in situ* доведен у питање. Планови за његову изградњу саставни су део Пројекта реконструкције и ревитализације Пиротске тврђаве и њене непосредне околине.

¹⁵⁴ Мештани потопљеног села Завој покренули су иницијативу изградње Завојске цркве. Пројекат направљен након потапања села је предвиђао измештање цркве. Минуциозан, ризичан и скуп посао дислоцирања сакралних објеката у то доба био је са успехом извођен на југословенском тлу (Црква манастира Добрићева), па је и стручна служба Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда током лета 1965. године извршила детаљна архитектонска, документационосликарска и фотографска снимања, потом су 1969. године, скинуте зидне слике *strappo* техником (пребацавањем на платнену подлогу) и црква је демонтирана. Екипу су чинили М. Радан Јовин и С. Гучић, архитекти Р. Јовановић и Р. Николић, историчари уметности; З. Зековић и Р. Гашић; сликарски конзерватори; Р. Живковић, фотограф. Резултати радова нису објављени а документација се чува у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду. Фреске су пренете делимично у Музеј Понишавља Пирот а делом у сликарски атеље Републичког завода. До данас, међутим, црква није обновљена нити се фреске затворене у дрвеним сандуцима могу видети. Одлуком стручног већа Музеја Понишавља током новембра 2012. године у договору са Републичким заводом за заштиту споменика културе у Београду, фреске Завојске цркве прегледао је Мр. Радиша Жикић, сликар – конзерватор и рестауратор, саветник у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду и предложио мере заштите. Даљом стручном процедуром покушаће се да фреске ипак буду доступне јавности.

наслеђа, како се односимо према споменицима културе у нашем окружењу, колико су нам познате њихове вредности и шта сами чинимо да неке ствари зауставимо? Прилика је и да се повећа позорност над целокупним културним наслеђем на територији Општине јер је оно, често, и једини извор о прошлости, животу и историји области која се с разлогом, због важности и великог броја цркава и манастира, у литератури назива - *Мали Јерусалим*. Перманентним надзором и стручном заштитом споменичког наслеђа сачуваћемо и свој идентитет.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анђелковић С. Милан, Црква, организација, манастири, Глас, црквени календар са Шематизмом Нишке епархије за 1900. годину, Ниш 1899
2. Антић Ј. Љубомир, Манастир Свете Богородице у Сукову код Пирота, Пирот 1978
3. Бабић-Ђорђевић Гордана, Полет уметности, Историја српског народа II, Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537), Београд 1982
4. Васић-Петровић Елена, Ревитализација Пиротског града, Ниш и Византија IV, Ниш 2006
5. Васић Петровић Елена, Староварошка архитектура Пирота, Гласник ДКС 34, Београд 2010
6. Влатковић Радмила, Св. Јован Богослов Поганово, Пиротска буна 1836, Зборник радова, Пирот 1997
7. Влатковић Радмила, Албум Карла Скацела, Двострана икона, Телави Исус, Јерусалим, Пиротски лексикон, Службени гласник, Београд 2012.
8. Габелић Смиљка, Прилог познавања живописа цркве Св. Николе код Станичења, Зограф 18, Београд 1987
9. Гагулић П., Споменица саборног храма у Врању, Врање 1958
10. Гвозденовић Ирена, О Музеју Понишавља Пирот, Гласник Етнографског Музеја, 74/2, Београд 2010.
11. Гергова Иванка, Иконостас из Погановског манастира, Ниш и Византија VIII, Ниш 2010
12. Гласник патријаршијски, бр. 3-1976
13. Дељанин Бојана, Стара црква у Пироту, Гласник ДКС 12, Београд 1988
14. Дељанин Бојана, Новопроглашена сакрална непокретна културна добра на територији општине Пирот и Зајечар, Гласник ДКС 10, Београд 1986
15. Документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу, Борислав Андрејевић, Извештај из Пирота, 1973.
16. Живановић Мирко, Нишавље, Пирот 1933.
17. Живковић Бранислав, Споменици српског сликарства средњег века 5, Поганово, цртежи фресака, Републички завод за заштиту споменика, Београд 1986
18. Закон о културним добрима, Службени гласник Републике Србије, 71/94
19. Заштита споменика културе нишког, јужноморавског и тимочког региона, Ниш 1987.

20. Зиројевић Олга, Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683), Зборник историјског музеја Србије 7,1970.
21. Здравковић М.Иван, Кућа породице Христић у Пироту, ГЕМ XVIII, Београд 1955
22. Земља наше наслеђе, Дани европске баштине, 2005.
23. Извештај са теренских истраживања ЗЗСК-Ниш 1984.године
24. Јанићијевић Јован, Културна ризница Србије, Београд 1996
25. Јеременковић Миодраг, Оброци, Пирот 2009
26. Јовановић Мирослав, Руске избеглице у Југославији, Београд,1997
27. Јовановић М., Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац, 1987
28. Калић Јованка, Пиротски крај у средњем веку, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979.
29. Каниц Феликс, Србија-земља и становништво, Књ.2, Београд 1985.
30. Коста Н.Костић, Историја Пирота, Знаменити људи и дела, књ.II, Пирот,1973
31. Крунић, Јован Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979.
32. Крунић Јован, Баштина градова средњег Балкана, Београд 1966.
33. Костић Никола, Из година окупације у Горњем Високу, Пиротски зборник 5, Пирот 1973
34. Лакова Е., Симов Ј., Манастир у Планиници-духовни споменик који се гаси, Цариброд бр 2, Димитровград, 2000
35. Лилић Борислава, Пирот и околина у списима савременика од XV до почетка XX века, Пирот 1994
36. Лилић Борислава, Пироћанци у ратовима од 1912.до 1918, Београд 1989
37. Лилић Борислава, Пирот векови сачувани за будућност, Пирот 2001
38. Лилић Борислава, Историја Пирота I и II, Пирот 1994.
39. Лилић Борислава, Оданост Срба вери и традицији, Ниш 2000
40. Лилић Борислава, Српско и Грчко војничко гробље у Пироту, Пирот-Београд 2008
41. Лилић Борислава, Урбани садржаји југоисточне Србије до ослобођења од Турака 1878.године.
42. Љубинковић Р, Црква Светог Николе у Станичењу, Зограф 15,1984
43. Макуљевић Ненад, Црквена уметност у Краљевини Србији(1882-1914), Београд 2007
44. Машнић М., Прилог проучавању старог карпинског иконостаса, Ниш и Византија IV, 2006
45. Миличевић М.Ђ.,Краљевина Србија, нови крајеви, Београд 1884.
46. Митрополит Михаило, Православна српска црква у Краљевини Србији, Београд 1895
47. Мишић Слободан,Зграда Гимназије,Зграда суда, Зграда Турског начелства, Зграда апотеке Карла Скацела,Занатске и трговачке радње у Тијабари, Пиротски лексикон,Службени гласник и Општина Пирот, Београд 2012.
48. Николић Владимир, Стари Пирот, Музеј Понишавља Пирот 1974.
49. Николић Илија, Драгољуб Раденковић, Новица Живковић, Пиротска гимназија 1879-1979, Пирот 1979
50. Николић Илија, Пирот и срез нишавски, грађа, I, II, III, Пирот 1979
51. Николић Илија, Тефтер Нишавске митрополије, Музеј Понишавља Пирот 1976
52. О Христићевом конаку и аустралијској амбасади, Књижевне новине, 24.новембар 1979.бр.594

53. Павловић Леонтије, Манастир Темска, Смедерево 1966
54. Павловић С. Иван, Бележница(дневник), рукопис, Архив Пирот
55. Панајотовић Г. Томислав, Пирот кроз векове, Пирот 1982
56. Пејић Светлана, Манастир Пустуња, Саопштења, Београд
57. Пејић Светлана, Рета у зидном сликарству XVII века у Србији, Лесковачки зборник XXXIII, Лесковац 1993
58. Пејић Светлана, Живопис цркве Св.Тројице у Завоју, Саопштења XXV, Београд 1993
59. Пејић Предраг, Пиротски град кроз векове, Пирот 1996.
60. Петковић Р.В., Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950
61. Петковић Р. Владимир, Старине, Београд 1923
62. Петковић Милица, Водич, манастири и цркве у Понишављу, Пирот 1995.
63. Петровић П.Милан, Дојкинци, Београд 1997
64. Петровић С.Светислав Историја града Пирота, Пирот 1996.
65. Петровић Спремо Невенка, Једна стара кућа у Пироту, Гласник Етнографског института САН, књ.II-III, Београд 1953-54.
66. Попова Елена, Самоковски икони в селата из Царибродско, Византија III, Ниш 2004
67. Поповић М., Габелић С., Цветковић Б., Поповић Б., Црква Светог Николе у Станичењу, Београд 2005
68. Прибислав Симић, Црквена уметност, Задужбина Хиландара, Београд 2000
69. Просторно планирање у југоисточној Европи, Зборник радова, Београд 2011
70. Радовановић М Дејан., Дани европске баштине, поглед из Србије, Гласник ДКС, 33, Београд 2009
71. Радовић Александар, Манастир Темска, Истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови 1970, Саопштења X, Београд 1974
72. Ракић Мита, Из Нове Србије, Отаџбина V, Београд 1880
73. Станимировић Мирко, Црква Свети Никола код Планинице, Ниш 2010
74. Станојевић Станоје, Народна енциклопедија, II, фототипско издање, Нови Сад, 2001
75. Суботић Гојко, Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова, Саопштења, XXV, Београд 1993.
76. Титов Д.Теодор, Преглед Епархије нишке, 1926
77. Томић Г., Дељанин Б., Митровић М., Истраживачки радови на локалитету Поганово, Пирот 1877-1977, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979.
78. Тричковић Радмила, Манастири у околини Пирота крајем XVI века, Зограф12, Београд 1981
79. Турешков Николай, Славинските првوماјстори, Софија 2007
80. Ћирић В. Јован, Витомир В.Живковић, Крупац, Пирот 1974
81. Ћирић В.Јован, Насеља горњег Понишавља и Лужнице, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979
82. Ћирић В.Јован, Географија Пирота, Пирот 1969

ИМПРЕСУМ
ЗАШТИЋЕНО СПОМЕНИЧКО
НАСЛЕЂЕ ПИРОТА

Пројекат:
Ревитализација културног наслеђа Пирота

Издавач:
Музеј Понишавља Пирот

За издавача:
Саша Јовановић

Аутор текста:
Радмила Влатковић

Фотографије:
Андреј Јовановић
Божидар Влатковић

Графичко-ликовно обликовање и припрема:
Андреј Јовановић

Штампа:
Пи-прес

Тираж:
1000

Публикација је реализована средствима Министарства културе,
информисања и информационог друштва Републике Србије